

KANUNNAMEDEN HEMEN SONRA: 1858 ARAZİ KANUNNAMESİ'NİN KOCAELİ SANCAĞINDA UYGULANMASI (1858-1864)

ZEYNEP AKAN*

Giriş

İdarî, malî ve hukukî alanda önemli reformlara imza atan Tanzimatçı politikanın toprak hukuku alanındaki yansımalarından biri olarak 1858 Arazi Kanunnamesi, "uzun on dokuzuncu yüzyılın" kanunlaştırma hareketleri arasında önemli bir yer işgal eder. Şekil ve düzenlenme biçimi açısından Batılı tarzda hazırlanmış ilk Osmanlı kanunnamesi olan 1858 Arazi Kanunnamesi, toprak ve tarımsal gelirler üzerinde etkin ve kapsamlı kontrol mekanizmaları inşa etmeye çalışan on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve merkezileşme serencamının bir kesitini sunar. Tarımsal üretim ve vergilendirme siyasetlerinin değişen iç ve dış koşullara bağlı olarak dönüşüme uğradığı bu dönemde, toprak hukuku mevzuatının, devletin değişen ekonomi politikalarına uygun olarak yeniden düzenlenmesi kaçınılmazdır. Arazi Kanunnamesi ve öncesinde yapılan bir dizi düzenleme, işte bu ihtiyacın ilk tezahürleridir. Toprağın tasarrufu, devri ve intikali konularında tüm imparatorluk topraklarını kapsayacak şekilde yapılan hukuksal düzenlemeler, eski mevzuatın Tanzimatçı politikanın eşitlikçi felsefi çerçevesinde yeniden yorumlanması ve tadili şeklinde olmuştur.

Bu çalışma 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Kocaeli Sancağında uygulanmasını konu edinmektedir. Çalışma, 1858-1864 yılları arasındaki dönemde ilgili coğrafyada ortaya çıkan ve 181-182 no'lu Anadolu Ahkâm defterlerine kaydedilmiş olan arazi anlaşmazlıklarının analizine dayanmaktadır. Bahsi geçen anlaşmazlıkların mahiyeti ve kanunnamenin bu anlaşmazlıkların çözümündeki rolü bu çalışmanın temel unsurunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte ana meselenin anlaşılmasına yardımcı olması düşüncesiyle öncelikli olarak 1858 Arazi Kanunnamesi'nin amacı ve muhtevası üzerinde durulacaktır. İlgili anlaşmazlıkların kaydedildiği defterler ve çalışmaya konu olan bölge hakkında verilen bilgiler yine bu amaca yöneliktir. Çalışmanın özgün bölümünü oluşturan son bölümde ise arazi anlaşmazlıkları ve merkezin bu anlaşmazlıklara sunduğu çözüm biçimleri üzerinden Kocaeli Sancağında toprak üzerindeki mülkiyet ilişkileri ele alınacaktır. Bölgede hâkim olan toprak sahipliği örüntüleri, toprağın hangi toplumsal sınıfların tasarrufu altında olduğu, anlaşmazlığa taraf olanların yakınlık dereceleri ve bölgede yaygın olarak yaşanan arazi ihtilaflarının türü hakkında bilgi verilecektir.

1858 ARAZİ KANUNNAMESİ'NİN AMACI VE MUHTEVASI

Devletin kanunnameyi hazırlamaktaki amacı üzerine literatürde farklı görüşler geliştirilmiş, bazı araştırmacılar kanunnamenin politik yönüne vurgu yaparken bazıları malî yönünü öne çıkarmıştır. Yine bazı araştırmacılar kanunnameyi Osmanlı toprak sisteminde yeni bir dönemin başlangıcının işareti olarak yorumlarken¹ büyük çoğunluğu onu var olan toprak sistemini

* Araştırma Görevlisi, Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü, zeynepakan@uludag.edu.tr

1 Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969; Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen, Cambridge, Harvard University Press, 2001, ss. 3-61. Bu iki tarihçi kanunnamenin Osmanlı toprak hukukunda bir dönüşüme neden olduğu

bazı küçük değişikliklerle kurumsallaştıran muhafazakâr bir çaba olarak değerlendirmiştir.² Birinci görüşün mensuplarından İslamoğlu, kanunnameyi Batıdan gelen liberal düşüncelerin ve değişen dünya ekonomik sisteminin perspektifinden yorumlamış, kanunnamenin değişen politik-ekonomik sistemin Osmanlı topraklarındaki yansımalarından biri olarak değerlendirmiştir. Bu görüşe göre kanunname, tarımsal ekonominin başlıca artı-ürün kaynağı olan toprağın ve toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin modern ve merkezîyetçi bir devlet inşası için kullanılacak biçimde yeniden organize edilmesinin hikâyesidir.³

Kanunnamenin politik yönüne vurgu yapmadan malî yönünü öne çıkaran Warriner'e göre kanunname devletin köylü üzerindeki malî denetiminin bir aracıdır. Warriner, kanunnamenin başlıca amacının işlenebilen her bir toprak parçasını vergilendirmeye tabi kılmak olduğunu ve bunu gerçekleştirmek üzere toprağın vergi mükellefleri ile eşleştirdiğini söyler. Bu uygulama ile devlet aynı zamanda köylü ile devlet arasındaki aracılığı bertaraf ederek tarımsal artı ürün üzerinde mutlak bir denetim kurmayı amaçlamıştır.⁴

Eugene Rogan kanunnamenin malî yönüne vurgu yapan bir diğer araştırmacıdır. İmparatorluğun sınır bölgelerinden biri olan bugünkü Ürdün toprakları üzerine yaptığı araştırmada imparatorluğun içinde bulunduğu malî krizin toprak sisteminin rasyonalizasyonunu gerektirdiğini ve kanunnamenin bu amaçla hazırlandığını söyler. Rogan'a göre kanunnamenin amacı tarımsal toprakların etkin bir şekilde vergilendirilmesini temin etmektir.⁵ Kanunnamenin imparatorluk toprakları ve gelirleri üzerinde etkin bir denetim sağlamak üzere hazırlandığı görüşünü paylaşan diğer araştırmacılar Gabriel Baer ve Peter-M. F. Slugglet'tir. Bu görüşe göre kanunname devletin toprak üzerinde iltizam ve malikâne uygulamaları nedeniyle kaybettiği otoritesini yeniden tesis etmeyi amaçlamaktadır.⁶

Kanunnamenin yerli ve muhafazakâr yönüne işaret eden Mundy'e göre ise kanunname, Osmanlı geleneğinden gelen hukuksal sözcük dağarcığını dönüştürerek rekabetçi bir dünya sistemine cevap vermeyi amaçlayan Tanzimatçı düzenlemelerden biridir. Osmanlı toprak hukukundaki kavramsal dönüşümleri yetkin bir şekilde ele aldığı çalışmasında kanunnamenin toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerini dönüştürmeyi açıkça hedeflemese de buna neden olduğunu belirtir. Mundy, kanunnamenin mîrî toprağı kullanma hakkının mülke dönüşümü sürecini tamamladığını söyler.⁷

konusunda birleşse de aralarında önemli bir fark vardır. Cin, devletin toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerini hukuki düzenlemelerle dönüştürmek gibi bir niyeti olmasa da kanunnamenin buna yol açtığını söyler. İslamoğlu'na göre ise kanunname bu dönüşümü gerçekleştirmek üzere girilmiş bilinçli bir çabanın ürünüdür.

- 2 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980; Halil İnalçık-Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1600*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1 (1997), s. 856-861; Haim Gerber, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, CO and London, Lynce Reinner and Mansell, 1987; Macit M. Kenanoğlu, *1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1867)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- 3 İslamoğlu, *Property as a Contested Domain...*, s. 3-61 ve Huri İslamoğlu, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, ed. Huri İslamoğlu, London, I.B. Tauris, 2004, s. 276-319.
- 4 Doreen Warriner, *Land and Poverty in the Middle East*, London and New York, Royal Institute of International Affairs, 1948, s. 17.
- 5 Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 82-83.
- 6 Gabriel Baer, "The Development of Private Ownership on Land", *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, University of Chicago, 1969, s. 62-78; Peter Slugglet & M. F. Slugglet, "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, s. 413.
- 7 Martha Mundy & R. S. Smith, *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriye'sinde Hukuk, Yönetim ve Üretim*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 69 ve 83.

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak hukuku ile ilgili düzenlemeler farklı bölgeler ve durumlar için hazırlanmış çeşitli kanunnameler ve nizamnâmeler ile yapılmaktaydı. 1858 Arazi Kanunnamesi ile devlet bu farklı düzenleme ve uygulamaları tek bir çatı altında topladı ve yeni toprak hukuku mevzuatını tüm imparatorluk için geçerli olacak şekilde yürürlüğe koydu. Kanunname imparatorluk toprakları için net bir tasnif sistemi getirmekte ve birbirini takip eden ayrı ayrı maddelerden oluşmaktaydı. Bu açıdan kanunname şekil ve düzenlenme biçimi bakımından Batılı tarzda hazırlanmış ilk Osmanlı kanunnamesi olarak görülmüştür.⁸

Kanunname bir giriş, üç bölüm ve bir hâtimedden oluşmakta, toplamda yüz otuz üç madde içermektedir. Giriş bölümünde imparatorluktaki arazi çeşitleri ve bunların hukuki durumu açıklanmakta, imparatorluk arazisi beş kategoriye ayrılmaktadır: Bireysel mülkiyet hakkının tüm unsurlarını içeren mülk topraklar, devlete ait olan mîrî topraklar, dini kurumlar için tahsis edilmiş vakıf toprakları, kamusal ihtiyaçlar için halka terk edilen metrûke topraklar ve son olarak üzerinde üretimin gerçekleşmediği mevâd topraklar. Birinci bölüm mîrî topraklar üzerindeki tasarruf hakkını, bu tür toprakların devir ve intikali meselelerini ve son olarak sahipsiz kalması durumunu dört alt başlıkta ele alır. İkinci bölüm metrûke ve mevâd arazi ile ilgili düzenlemeleri içerir. Üçüncü bölüm ise "*müteferrikât*"a ayrılmıştır. *Hâtime* bölümünde kanunnamenin eski toprak kanunlarını ilga ettiği ve bu nedenle bütün imparatorluk topraklarında bu yeni kanunnamenin uygulanması gerektiği vurgulanır (İşbu *Kanunnâme-i Hümayun ilânı tarihinden itibaren ... bu kanunnâme-i münîf-i sultânî düstûru'l amel olacaktır*).⁹

Barkan'ın da işaret ettiği üzere her ne kadar kanunnamenin ilk maddesi imparatorluk topraklarını beş gruba ayırmış olsa da bu toprakları mülk ve mîrî topraklar olmak üzere iki başat kategoriye ayırmak mümkündür.¹⁰ Ancak bu iki kategori kanunname açısından eşit derecede önemli değildir. Kanunname büyük bir titizlikle mîrî topraklar ile ilgilenir. Kanunname mülk toprakları kapsamamaktadır. Bu Osmanlı hukuk sistemindeki ikili geleneğin bir tezahürüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tür toprakların hukukî düzenlemesi fıkıh alanına bırakılmış ve bu külliyat on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yeniden yorumlanarak Mecelle ile standartlaştırılmıştır.

Literatürde sıklıkla vurgulandığı üzere kanunname, devletin toprak üzerindeki kontrolünü pekiştirmeyi amaçlamaktadır. Kanunname bireylerin mîrî toprak üzerindeki kullanım hakkını ve bu hakların devredilmesini kısıtlayan birçok eski uygulamayı devam ettirmiştir. Kanunnamenin dokuzuncu maddesi mutasarrıfın arazisini dilediği gibi ekebileceğini, ya da kira ile ektirebileceğini ifade eder, ancak geçerli bir özrü olmadığı sürece ekip biçmeye ara veremeyeceğini de önemle belirtir. Tasarruf hakkı üzerindeki bir diğer kısıtlama mîrî arazi toprağının tuğla ve kiremit gibi şeyler yapılmak üzere kullanılamayacağını, mutasarrıfın yetkili makamlardan izin almadan böyle bir girişimde bulunması durumunda araziye devlet tarafından el konulacağını ifade eden on ikinci maddedir. Arazinin verimliliğini düşürecek böyle bir uygulamaya devlet sıcak bakmamış, mîrî arazileri tarımsal üretime hasreden geleneksel siyasetini devam ettirmiştir. Benzer şekilde yirmi beşinci madde ile mîrî arazilerin bağ ve bahçeye dönüştürülemeyeceği ve izinsiz dikilen ağaçların yetkililer tarafından söküleceği şeklindeki

8 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 180-181.

9 Orhan Çeker, *Arazi Kanunnâmesi*, Ebru Yayınları, İstanbul, 1985, s. 73.

10 Barkan vakıf topraklarını *rakabesi* devlete ait olup olmadığına bağlı olarak iki gruptan birine dâhil eder. Bu toprakların çıplak mülkiyeti devlete aitse bu arazi mîrî addedilir, vakfın kendisine ait ise mülk addedilir. Aynı muhakeme ile mera ve otlaklar gibi kamu istifadesine bırakılan metrûke topraklar ve hiç kimsenin mülkü altında olmayan cibâl-i mübâha gibi mevâd topraklar da bunların çıplak mülkiyeti devlete ait olduğundan mîrî kategorisine dâhil edilebilir. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 335.

eski uygulamaya sadık kalınmıştır. Ancak dikimi üzerinden üç yıl geçen meyve ağaçları ve üzüm bağları bu uygulamadan muaf tutulmuştur. Kanunname “*intifa olunmak derecesine gelmiş*” meyve ağaçlarının ve üzüm bağlarının “*alâ hâline terk olunması*”na izin vererek hem çiftçiyi hem de hazineyi gelir kaybına uğramaktan korumayı amaçlamıştır. Çünkü bunların ortadan kaldırılması arazinin kanunlara aykırı kullanılmasından daha büyük bir düzensizliğe ve maddî kayba yol açacaktır.¹¹ Mîrî arazi üzerine bina inşa etmek yine kanunnamenin kesinlikle cevaz vermediği faaliyetlerden biridir (madde 31). Mîrî arazi üzerinde toprağın kullanımını engelleyecek/azaltacak türden faaliyetlerde bulunmanın yasaklanması tarımsal üretimin azalmasına yönelik bir endişeden kaynaklanmakla beraber esas kaygı, arazinin, üzerindeki mülk cinsinden ağaçlar ve müştemilâta tabi olarak şer’î kaidelere göre intikal etmesi meselesiyse alakalıdır.¹²

Devletin toprak üzerindeki sıkı kontrol siyasetini vurgulayan kısıtlayıcı hükümler kanunnamede madde madde tekrar edilmiştir. Kanunname, mîrî toprak üzerindeki bazı faaliyetleri doğrudan padişahın iznine bağlayarak toprağın kullanımını devletin en üst kademesi ile irtibatlandırmıştır. Madde otuz iki, mîrî arazi üzerinde köy veya mahalle kurulmasını, madde yüz yirmi bir ise mîrî arazinin vakfedilmesini padişah tarafından verilecek irâde-i seniyye ve temliknâme’ye tâbi kılmıştır. Barkan, mîrî arazi üzerinde köy ve mahalle kurulmasının padişah iznine bağlanmasını dönemin nüfus hareketleri ile ilişkilendirir. İmparatorluk topraklarının büyük bir göç dalgası ile karşı karşıya olduğu bir dönemde düzenli bir yerleşim politikası takip etmenin devlet için hayatî bir mesele olduğuna işaret eder.¹³

Kanunname, hazine gelirlerinin arttırılmasına yönelik geleneksel devlet politikalarının yansımalarını da taşır. Madde altmış sekiz, bu açıdan iyi bir örnektir. Bu maddeye göre mutasarrıfının özürsüz ve aralıksız olarak üç sene ekmediği topraklar mahlûl (boş, tapuyla müzayede edilmeye elverişli arazi) addedilerek müzayede ile satışa çıkarılır. Tarımsal üretimin devamının sağlanmasına yönelik bu geleneksel uygulamada dikkate değer yenilik bu tür araziler üzerindeki intikal haklarının kırılmasıdır. Bu şekilde boş bırakılan toprakların mutasarrıfları vefat ettiğinde arazi mirasçılara ancak tapu resmi ödediklerinde intikal eder. Eğer geride mirasçı yoksa hakk-ı tapu sahiplerinin¹⁴ var olup olmadığına bakılmaksızın arazi müzayede ile satışa çıkarılır. Bu düzenleme ile devlet tarımsal üretimin fasılaya uğramasından dolayı hazinenin uğradığı zararı tazmin etmeye çalışmıştır.

Kanunname mîrî arazinin devredilmesi ve intikali konularında da kısıtlayıcı düzenlemeler içermektedir. Kanunname mîrî arazi mutasarrıflarının tasarruf haklarını bir başkasına devretme (ferâğ) hakkını kabul etmekle beraber bu işlemin yalnızca sahib-i arz denilen yetkili memurların izniyle geçerlilik kazanacağını belirtir (madde 36). Aynı madde mutasarrıfın bu hakkını dilediği kimseye devredebileceğini söyler, ancak bu “dilediği” kısmı pek de öyle değildir. Mîrî arazide şüf’a hakkı¹⁵ prensip olarak tanınmamakla birlikte bir kişi arazisini devretmek istediğinde veya mutasarrıfı vefat ettiğinde araziye öncelikli olarak devralma hakkı olanlar vardı. Arazi Kanunnamesi’nin şârihlerinden Atıf Bey eski hukuka göre eğer erkek varisi olmayan

11 Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 59.

12 Cin, *Miri Arazi...*, s. 299.

13 Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, s. 343.

14 Araziyi öncelikli olarak satın alma hakkına sahip olan kişiler.

15 Ön alım hakkı. Sözlükte “ilâve etme ve birleştirme anlamlarına gelen şüf’a fıkıh terimi olarak, satım veya bu hükümdeki bir akilde alınmış taşınmaz veya taşınmaz hükmündeki özel mülkiyete konu bir malı müşteriye mâl olduğu bedelle cebren alıp mülkiyetini elde etme hakkını ifade eder. İbrahim Kâfi Dönmez, “Şüf’a”, *TDVİA*, C. 39, 2010, s. 248.

biri ölürse ve tapu ödemesini devralma hakkı için başvurabilecek akrabalar bu haklarını kullanmazlarsa, arazi için hak iddia etmede sırasıyla onları izleyecek kişilerin şunlar olabileceğini söylemektedir: (1) Mîrî arazide mülk ağaçları veya binaları olanlar, (2) Halî¹⁶ ve şerîk, (3) Aynı köyden olup araziye ihtiyacı olanlar.¹⁷ Kanunname, araziye öncelikli olarak devralma hakkı bulunan bu kimselerin haklarını aynen kabul eder (madde 41, 44 ve 45) ve her bir gruba kendileri için belirlenmiş farklı süreler içinde arazinin başkasına geçmesini engelleme hakkı tanır.¹⁸

Kanunnamenin muhafazakâr yapısına işaret eden bir diğer madde, ahali mevcut olan bir köyün çiftlik olarak tek bir kişiye ihale olunamayacağını belirten yüz otuzuncu maddedir. Bahsi geçen madde köylerin çiftliğe dönüştürülmesine ancak ahalinin dağıldığı ve tekrar iskânlarının mümkün olmadığı durumlarda cevaz verir. Osmanlı Devleti kuruluşundan bu yana tarımsal üretimin örgütlenmesinde küçük toprak sahipliğini esas almış, köylüyü toprak üzerinde kiracı ya da serf durumuna düşürebilecek büyük toprak sahipliğine sıcak bakmamıştır.¹⁹ İlgili madde devletin küçük toprak sahipliği ile ilgili geleneksel politikasında dâim olduğunu göstermekle beraber köylünün aleyhine olmadığı sürece hazineye gelir getirecek teşebbüsleri de destekleyebileceğine işaret eder. Köylüyü ve devlet gelirlerini tehdit etmediği sürece tarımsal üretimin devamının sağlanması son sözün söylenmesinde yine etkili olmuştur.

Mîrî arazi mutasarrıflarının toprak üzerindeki kiracı statüsüne vurgu yapan bir diğer kısıtlayıcı madde mîrî arazinin rehin edilemeyeceğine dair mevcut uygulamayı tekrarlayan yüz on altıncı maddedir. Daha önce de ifade edildiği gibi İslâm hukukuna göre rehin edilen şeyin satılabilir cinsten olması gerekmektedir. Bu durumda mutasarrıfının mîrî araziye borcuna karşılık rehin olarak vermesi ne şer'î kurallara ne de örf'e göre mümkündür, çünkü kendisine tevcih edilen arazinin kendisi değil sadece tasarruf hakkıdır. Kanunnamenin ilgili maddesi bu durumu teyit etmektedir.

Kanunnamenin üzerinde titizlikle durduğu konulardan biri de, temel üretim ve vergi birimi olan küçük toprak sahipleri aleyhine gelişebilecek bir toprak ağalığı sisteminin ortaya çıkmasını engellemektir. Ancak toprağın devredilebilmesini ve elden çıkarılabilmesini kolaylaştıran maddeler on dokuzuncu yüzyılın ticarî atmosferinin değişimlerine karşı kırılğan hale gelen köylünün topraklarını kaybetmesini mümkün kılmaktaydı.²⁰ Gelişen ticarî tarım ekonomisi kötü bir hasatla ya da herhangi başka bir sebeple işleri bozulan çiftçileri yerel eşraftan ya da tefecilerden yüksek faizle borç almaya zorlamış, köylünün borcunu ödeyemediği durumlarda alacaklılar ya borçlunun toprağına doğrudan el koymuşlar yahut çok düşük bedelle bu toprakları satın almışlardır.²¹ Kanunname köylünün toprağına borcuna karşılık el konulmasına her ne kadar cevaz vermemişse de arazinin borca karşılık alacaklı tarafa koşullu devrini onaylamıştı. Ancak bu uygulama karşılaşılan sorunları çözmekte yetersiz kaldığından mîrî arazinin

16 Arazi üzerinde geçiş ve su alma gibi haklara sahip olan kimse. Bkz. Cin, *Miri Arazi...*, s. 778.

17 Mundy-Smith, *Modern Devlete Giden Yolda Mülk Siyaseti...*, s. 10.

18 Kanunnâme, arazinin kendilerine teklif edilmeden üçüncü bir şahsa devredilmesi durumunda birinci gruba on yıllık talep ve dava hakkı tanırken ikinci grup için bu süre beş yıl, üçüncü grup içinse bir yıl olarak belirlenmiştir.

19 Literatürde çiftlik olarak geçen bu tür büyük toprak sahipliği Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunlukla *mevâd* arazi üzerinde ortaya çıkmış, imparatorluğun genel toprak yapısını, tarımsal üretimi ve emeği dönüştürecek ölçüde yaygınlaşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 15-34; Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", haz. Keyder-Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti...*, 2012, s. 35-56.

20 İslamoğlu, *Property as a Contested Domain*, s. 31.

21 Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu...*, s. 62; Cin, *Miri Arazi...*, s. 328-29.

borca karşılık haczedilemeyeceğine dair ilgili madde birbirini müteakiben çıkartılan kanunlarla tadil ve feshedilmiştir. Bahsi geçen korumacı uygulama önce 24 Cemâziyelâhir 1277 ve 24 Rebiulevvel 1278 tarihli irâde-i seniyyelerle devlete ait borçlara mahsus olmak üzere ve 27 Şaban 1286 tarihli nizamnâme ile adi borçlara da şamil olmak üzere kaldırılmıştır.²²

Mîrî arazinin tasarrufu, devri ve intikali ile ilgili geleneksel kısıtlamaları büyük ölçüde kabul etmekle birlikte kanunname, bireylerin toprak üzerindeki haklarını genişleten hükümler de içermektedir. Kanunname her şeyden önce toprak üzerinde bireysel tasarrufu esas almaktaydı. Sekizinci madde bunu açık bir şekilde ifade etmektedir: "... her şahsa başka başka arazi ihâle olunarak keyfiyet-i tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senedi itâ olunur". İlgili madde tapu sahiplerini toprak ile eşleştirerek toprağın tasarruf hakkı ve gelirleri üzerindeki önceki hak sahiplerini aradan çıkarmış oluyordu.²³ Tapu senetlerinin doğrudan üreticiye verilmesi konusundaki ısrar, vergi mükelleflerinin saptanarak devlet ve üretici arasındaki araçların ortadan kaldırılmasına yönelikti.

Kanunname mîrî topraklar üzerinde müşterek tasarrufu kabul etmekle birlikte (madde on beş) burada da bireysel tasarruf hakkının etkin bir şekilde kullanılmasına öncelik vermektedir. İlgili madde "iştirâken tasarruf olunan" toprakların hissedarlar arasında bölünmesine her bir hisseden ayrı ayrı yararlanmanın mümkün olduğu durumlarda izin vermektedir. Devletin toprağın parçalanması ve bireysel tasarruf hakkı seçenekleri arasında geleneksel uygulamanın aleyhine ikincisinden yana tavır koyması, toprak mevzuatı alanındaki büyük dönüşümün başlangıcına işaret etmektedir. Toprağın parçalanmasını engellemeye yönelik yüz yıllardır uygulanan kısıtlayıcı politika Tanzimat döneminin liberal rüzgârından nasibini almıştır.

Kanunnamenin mîrî topraklar üzerinde tam bir bireysel mülkiyet hakkı kurmayı amaçladığını söylemek mümkün olmasa da literatürde kanunname bu dönüşümü başlatan ilk adım olarak görülür. Toprak sahipliği üzerinde büyük dönüşümler gerçekleştirmeyi hedeflemeyen muhafazakâr bir içeriğe sahip olmakla birlikte kanunname bazı maddeleri ile mîrî toprağın kullanımını bireysel mülkiyet hakkına oldukça yaklaştırmıştır. Kanunname, çiftçinin arazisini dilediği şekilde ekebileceğini (buğday, arpa, prınç, bûyâ ve hubûbât-ı sâire) ya da bu hakkını başkasına kiralayabileceğini (madde dokuz), arazisi üzerinde kendiliğinden biten (Hudâyî nâbit) ağaç ve otlardan ösrünü hazineye ödediği sürece dilediği gibi yararlanmakla birlikte başkalarını bunların istifadesinden men edebileceğini (madde on bir, yirmi yedi ve yirmi sekiz), "kadimden mürûr hakkı olanlar hariç" arazisi üzerinden insanların ve hayvanların geçmesini engelleyebileceğini (madde on bir ve on üç) ve izni olmaksızın arazisi üzerine dikilen ağaçları ve inşa olunan binaları söküp yıkabileceğini ifade ederek (madde otuz beş) mutasarrıfın mîrî arazi üzerindeki hakkını bireysel mülkiyet hakkına yaklaştırmıştır.

Toprak üzerinde üçüncü şahısların keyfi müdahalesini engelleyecek biçimde masun ve dokunulmaz bir kullanım hakkının kurumsallaşmasına yönelik düzenlemeler intikal haklarını da kapsamış, kanunname bu alanda yapılan yakın tarihli değişiklikleri mîrî arazinin intikaline ayrılan bölümünde teyit etmiştir. Arazinin aile fertleri arasında el değiştirmesine imkân veren yeni bir toprak sahipliğine işaret eden bu düzenlemeler²⁴ sonraki değişikliklerle birlikte mîrî arazi üzerindeki intikal haklarını mülk topraklardaki şer'î veraset çizgisine yaklaştırmış, miras huku-

22 Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 386; Sarkis Karakoç, *Külliyât-ı Kavânîn*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (ed.) M. Akif Aydın ve diğerleri, 2006, s. 322, 338, 473.

23 İslamoğlu, *Property as a Contested Domain*, s. 27.

24 Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu...*, s. 58.

ku alanında iki gelenek arasındaki boşluk ikincisi lehine oldukça daralmıştır.²⁵ Batıdan gelen liberal telakkilerin tesiri ile toprağın tasarruf ve intikal şekilleri üzerinde durma mecburiyeti hissedilmiş, bu alan, devlet adamlarının zihinlerindeki yeni prensip ve adalet anlayışlarına göre yeniden düzenlenmiştir.²⁶ İlk olarak 17 Muharrem 1284 tarihli kanun ile intikal hakkı sahipleri öz ve üvey kardeşleri ve eşleri kapsayacak şekilde üçten sekize çıkarılmıştır. 21 Şubat 1328'de "intikalât kanunu muvakkati" ile torunlar da intikal hakkı sahipleri arasına dâhil edilmiş ve böylece mîrî topraklar rejimi intikal konusunda bütün hususiyetini kaybetmiştir.²⁷

Mîrî topraklar üzerindeki bireysel tasarruf hakkının genişletilmesine yönelik düzenlemeler görüldüğü üzere kanunnamenin yürürlüğe konmasından sonra da devam etmiş, kanunnamenin bazı maddeleri değişen koşullara göre tadil edilmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri kanunnamenin, mîrî ve vakıf toprakların "ölünceye dek görüp gözetmek ve hoş geçinmek" şartıyla mutasarrıfı tarafından bir başkasına ferağını geçersiz sayan yüz on dördüncü maddesidir. Kanunname böyle bir şartla devredilen arazinin, bu arazi üçüncü bir şahsın eline geçmiş ya da devralan kişinin mirasçılara intikal etmiş olsa bile araziye devredene ve ölümü halinde mirasçılara araziye geri alma hakkı tanır. İslam hukukunda bu şartla yapılan ferağ, satım (bey) akdine kıyasla fasit kabul edilmekteydi. Ancak bu yöndeki ihtiyaç ve taleplerin tesiriyle bu tür bir ferağın bey'den çok hibe akdine (çünkü bu, arazinin bahsi geçen şartla hibe edilmesi fıkhen cevaz veriliyordu) kıyas edilmesi fikri ağır basmış ve 1878 tarihinde icâreteynli vakıflar için arazinin bu şartla devrine izin verilmişti.²⁸ Bu düzenlemeden on yıl sonra 24 Ekim 1888'de devlet, arazisini ekip biçmekte acze düşen kimseleri sefaletten kurtaracağı gerekçesiyle mîrî arazilerin ölünceye dek görüp gözetmek şartıyla ferağının hukuken geçerli sayılacağını duyurdu.²⁹ Nizamnâmede ferağın muteber addedilmesi için "şartın" tapu senedine kaydedilmesi gerektiği, olası bir anlaşmazlık durumunda senede kaydedilmeyen ferağ işlemlerinin mahkemelerce dikkate alınmayacağı ifade edilmekteydi.

25 Başta kanunnameyi hazırlayan komisyonun başındaki Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere Arazi Kanunnamesi'ne getirilen tenkitlerden biri de kız çocukların, babalarının tasarrufunda olan *mîrî* arazilere mirasçı olabilmeleri üzerinedir. Ahmet Paşa'nın konuyla ilgili görüşü şöyledir. "Erkân-ı eyâlet meclisinde mevzû-ı bahs ü müzâkere olan mevâddan biri dahi arâzî-i mîrîyenin evlâd-ı zükûr ve inâsa ikili birli olarak intikâlî husûsu olup bu mütâlâ'a ve istid'âlarında haklı idiler. Çünkü fi'l-asl arâzî-i mîrîyye yalnız evlâd-ı zükûra intikâl edib evlâd-ı zükûr olmadıği takdirde kızlar hakk-ı tapu ashâbından ma'dûd idiler. Muahharan evlâd-ı inâsın dahi mahrûm edilmemesi Bâbîâlî'ce münâsib görülüb ancak bu bâbda lîz-zekerı mislü hazzî'l-ünseyeyn kâide-i şer'iyyesine tevki'f olunmak lâzım gelirken Fransa'da cârî olan usûl-i mirâsa taklîden ve İstanbul'da icâreteynli evkâf hakkında bir müddetten beri müte'âmil olan icâre-i fâside usûlüne tevfi'kan arâzî-i mîrîye evlâd-ı zükûr ve inâsa siyân üzere intikâl etmek üzere kanun ittihâz olundu. Arâzî-i mîrîyye ise İstanbul'un vakıfihâne ve dükkânlarına makyıs olamaz. Çünkü bir çiftliğin arâzîsi evlâd-ı zükûr ve inâs beyninde ale's-seviyye ve eşcâr-ı ebniyesi kâide-i şer'iyye üzere ikili birli olarak taksîm olunmak lâzım gelip bundan dahi pek çok karışıklıklar zuhûr etmekte bulunmuştur ve arâzînin böyle siyân olarak taksîmi sûretinin kanun ittihâzı hatâ olduğu anlaşılmiş ise de Bâbîâlî bu hatasını tashîh edememiştir. Bu kere erkân-ı eyâlet meclisinde arâzînin emlâk ve eşyâ gibi zükûr ve inâs beyninde ikili birli olarak taksîmini tensîb ile der-i devletten istid'â olunmasına karar verdiler. Taraf-ı dâ'iyanemden dahi Bâbîâlî'ye inhâ olundu ise de bu madde Bosna eyâletine mahsûs olmayıp kanunun bî'l-cümle 'iyâlâta âm olmak üzere tashîhi lâzım idi ve diğer ba'z-ı iyâlâtdan dahi bu yolda istid'âlar vukû' buldu. Lâkin bu mes'ele meclislerde sürüncemede kalıp hall ü tesviye olunamamıştır." Ahmet Cevdet Paşa'nın bu tenkit ve şikâyetinden komisyon başkanı ve üyelerinin dahi kanunun içeriğine müdahalesinin sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Abdurrahman Yazıcı, "Arazi Kanunnâmesi (1274/1858) ve Intikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 60 (2014), s. 463.

26 Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 358-59.

27 Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 359.

28 Ali Bardakoğlu, "Ferâğ", *TDVİA*, C. 12, 1995, s.354.

29 "... ziraatden vesâir sûretle istihsâl-i esbâb-ı ma'şetden 'âciz ve 'âcize bulunanların uhdesinde bulunan emlâk ve arâziyi ölünceye kadar kendilerini beslemek üzere akrabâ ve ahibâbına ferâğ ederek kayd-ı sefâletden halâs olmalarına hizmet edeceği cihetle dâirece dahî tensîb kılınmış ...". BOA.I.MMS, 102/4294, 18 Safer 1306. Bahsi geçen belgede ilgili maddenin tadilinin hukuki açıdan gerekliliğine de işaret edilmiştir: "... bir şartın birinin [vakıf arazilerinin] ferâğında sahîh diğerinin ferâğında [mîrî arazinin] müfsid itibâr edilmesi câiz olamayacağından madde-i mezkûrenin ol vecihle tâ'dili ...".

Kanunnamenin öncelikli amacı mîrî arazilerin tasarruf, ferağ ve intikali meselelerini düzenlemektir, ancak müştereken istifade edilmek üzere köylülerin kullanımına terk edilen alanlar ile ilgili söyleyecek sözleri de vardır. Arazi Kanunnamesi köye ait ortak hakları ilgilendiren alanlar ile tarımsal arazilerin bireyler tarafından tasarrufu arasına ayırım koyar.³⁰ İkinci bölümün birinci ve ikinci kısımları “*metrûke*” ve “*mevâd*” olarak adlandırılan bu alanların tasarruf şeklini düzenler. Kanunname, köylülerin ortak kullanımına bırakılmış yolları ve harman yerlerini, sürülerin ve arabaların toplanması için ayrılmış mekânları, odun ve sair ihtiyaçların karşılandığı ormanları (*cibâli mübâha*), yaylak-kışlakları ve meraları özel kullanımın her türlü şeklinden titizlikle korur. Kırsal hayatın bu önemli kaynaklarından nasıl “*intifa*” edileceği konusunu ise “*kadîm*” geleneğe bırakır. Ortak alanlarla ilgili köy içi veya köyler arası hak çatışmalarında bu eski geleneğin pratikleri belirleyicidir.

AHKÂM DEFTERLERİNİN KISA BİR TANITIMI

Osmanlı Devleti’nden günümüze ulaşan milyonlarca arşiv vesikası devletin daha ilk devirlerden itibaren kayıt tutma ve bu kayıtları muhafaza etme konusunda bilinçli bir siyaset izlediğini gösterir.³¹ Devletin ilk dönemlerden itibaren izlediği kayıt tutma geleneği ilerleyen dönemlerde devlet kurumlarının ve bürokrasinin olgunlaşmasıyla daha da güçlenmiş ve bu alanda uzmanlaşmayı beraberinde getirmiştir. İmparatorluğun hüküm sürdüğü coğrafyanın idarî, askerî, ekonomik ve sosyal tarihi hakkında yüzyıllar içinde biriken ve mühim bilgiler içeren bu kayıtlar Osmanlı dünyasını tanıtan çok önemli kaynaklardır. Bu belgeler araştırmacılara Osmanlı kurumlarının yapı ve işleyişi, sistemin işleyen ve aksayan yönleri ve daha da önemlisi Osmanlı dünyasını oluşturan tarihi aktörlerin düşünme ve hareket etme biçimlerini okuma imkânı verir.

Tarihsel süreç boyunca Osmanlı arşivlerinin oluşmasına çeşitli kurumlar farklı ölçülerde katkıda bulunmuştur. Bu kurumlar içinde idarî, askerî ve iktisâdi meselelerin görüşülerek karara bağlandığı, her türlü dava ve şikâyetin incelenerek çözüme ulaştırıldığı/ulaştırılmaya çalışıldığı Divân-ı Hümayûn önemli bir yere sahiptir.³² Çok önemli meseleler dışında, padişahın kendi adına hüküm vermek ve yayınlamakla yetkilendirdiği bu kurum Osmanlı Devleti’nin en yüksek karar organıdır. Burada görüşülen meseleler temize çekildikten ve yayınlandıktan sonra bunların özel kayıtları tarih sırasına göre düzenlenmiş defterler halinde muhafaza edilir, Dîvân-ı Hümayun Sicilleri adı verilen bu defterler içerdikleri konulara göre sınıflandırıldı.³³

Dîvânda müzakere edilip karara bağlanan meselelerin kaydedildiği mühimme defterleri bu siciller içerisindeki başlıca defterlerden biridir. Geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı devletinin merkez ve taşra teşkilatının idarî yapısı ve çalışma usulü, devlet ve tebaa arasındaki münasebetler, toprak anlaşmazlıkları, imar, iskân, iç ve dış siyaset, isyanlar ve bastırılma şekilleri, yabancı devletlerle olan münasebetler gibi çeşitli meselelerin kaydedildiği bu defterler³⁴, “zamanla faaliyet, ilişki ve ihtilafların hacmindeki büyüme sonucu bir nevi uzmanlaşma ile daha ziyade devleti doğrudan ilgilendiren konulara inhisar ettirilmiş, fertlerin birbirleriyle veya devlet görevlileriyle olan ihtilaflarına ait karar ve hükümler şikâyet defteri

30 Mundy-Smith, *Modern Devlete Ciden Yol*da Mülk Siyaseti, s. 79.

31 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988, s. 76-78.

32 Ramazan Cünay, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Yıl 2013/1, s. 11.

33 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Ankara, T.T.K. Yayınları, 1998, s. 280.

34 Mübahat Kütükoğlu, “Mühimme Defteri”, *TDVA*, C. 31, 2006, ss. 520-521.

adlı ayrı bir seriye devredilmiştir. 1650 ve 1737 yılları arasındaki dönemi kapsayan ve 213 ciltten oluşan şikâyet defterleri de, bu tür ihtilaf ve sorunların hacmi çok büyüdüğü için, 1740'lardan itibaren her eyalet için ayrı birer seri halinde gruplandırılarak ahkâm defterleri adını almıştır.³⁵ Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinden olan Beylikçi veya Dîvân Kalemi tarafından yazılan bu defterlerde yer alan hükümler³⁶ padişah adına hazırlandığı için hükümleri bizzat padişahın kendisi vermiş gibi ifadeler kullanılmıştır.

Dîvân'dan çıkan ve halkın şikâyetlerini içeren hükümlerin özenli bir şekilde kaydedildiği ahkâm defterlerinin muhafazası konusuna da dikkat edilmiş, defterler Hazîne-i Âmire ve Defterhâne-i Âmire'de muhafaza edilmiştir.³⁷ Önceki zamanlara ait bir muamele veya bir uygulama söz konusu olduğunda buradaki defterlere müracaat ediliyor ve mesele eski kaydın tetkikiyle çözülmeye çalışılıyordu.³⁸ Hükümler tarih sırasına göre kaydedilmekte, iş yükü fazla olan eyaletler için her sene ayrı ayrı kayıt tutulmaktaydı. Bir defteri dolduracak kadar iş yükü olmayan eyaletlerde ise birkaç senenin kaydı defter dolana kadar aynı deftere kaydedilmekteydi.³⁹ On yedi bölge esas alınarak oluşturulan defterin toplam sayısı beş yüz kırk dört olup; Adana, Anadolu, Bosna, Cezayir ve Rakka, Diyarbekir, Erzurum, Halep, İstanbul, Maraş, Mora, Özi ve Silistre, Rumeli, Sivas, Şam ve Trabzon vilâyetlerine aitti.⁴⁰

Kırma dîvânî ile yazılan defterlerdeki hükümler şer'î ve örfî görevlilere hitaben kaleme alınmakta, tarihlemeye ayın ilk, orta ve son on gününün dikkate alındığı onlu sistem kullanılmaktaydı. Hükümlerde öncelikle hükme konu olan şikâyete yer verilmekte, şikâyette bulunan kişi/kişilerin talebine değinildikten sonra şikâyetin çözülmesi ile ilgili Dîvân'dan çıkan karar belirtilmekteydi. Son olarak yerel yetkililere, meselenin verilen karar doğrultusunda halli emrediliyordu. Dîvân'dan çıkan kararlar (şikâyetçi tarafın, haklılığını, resmi belgelerle kanıtlandığı durumlar dışında) sorunun çözümünü ilgili son sözü söylemiyordu, çünkü şikâyetlerin gerçekleri yansıtıp yansıtmadığı meselesinin önce "mahallinde" araştırılması gerekiyordu. Bu nedenle konu, şikâyetçi tarafın yaşadığı yerdeki yerel mahkemeye havale ediliyor, davacı ve davalı tarafın/tarafların mahkemeye çıkarılarak meselenin burada etraflıca görüşülmesi ve Dîvân'dan çıkan kararın mahkeme sonucuna bağlı olarak uygulanarak sonucun merkeze bildirilmesi isteniyordu (*mahallinde şer'le rüyet ve ihkâk-ı hak olunması*). Meselenin "mahallinde hallolunamaması" durumunda tarafların "Der-sa'âdete ihzârı" emrediliyordu.

Dîvân-ı Hümâyûn'a gelen şikâyetler ya yerel mahkemelerde hal olunamamış davalardan ya da yerel mahkemelere çeşitli sebeplerle hiç yansımada doğrudan buraya yapılan şikâyetlerden oluşuyordu. Her iki durumda da şikâyetler genellikle arzuhal göndermek suretiyle yapılıyordu (*bâ-arzuhâl*). Bazı durumlarda ise şikâyette bulunan kişinin İstanbul'a giderek Dîvân'a

35 Mehmet Genç, "İktisat Tarihî Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti", *Sosyoloji Yıllığı, Kitap 11, Baykan Sezer'e Armağan: Baykan Sezer ve Türk Sosyolojisi*, (ed.) Ertan Eğribel- Ufuk Özcan, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, 2004, s. 290.

36 Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 20.

37 Devletin muhtelif bölgelerini hâvî toprak işleri, reâyâ ile ilgili meseleler, tımarlı asker teşkilâtı ve toprak hizmet erbâbı ile ilgili verilerin kaydedildiği defterhâne; icmal, mufassal ve rûzname olarak üç kalemden meydana gelirdi. İcmal Kalemi, vilâyetlerin sınır taksimatını, toprağın cinsini (mîrî, has, zeâmet ve tımar) ve hâsılatını gösteren defterleri, Mufassal Kalemi, arazi tahrîrine ait defterleri tutardı. Mufassal defterlerde her sancak ve kazadaki vergiler ve mükellefleri mahalle mahalle, köy köy kaydedilirdi. Rûzname Kalemi ise her gün tevcih edilen has, zeâmet ve tımarların berat kayıtlarını ve intikal muamelelerini tutardı. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı...*, s. 27.

38 Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 17.

39 Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 18.

40 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul, 2010, s. 22-41.

bizzat başvurduğu oluyordu (âsitâne-i 'aliyyâneme / der-sa'âdetime gelip). Merkeze doğrudan yapılan şikâyetlerin sayısındaki artışa paralel olarak davaların Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülme süresi uzadığında şikâyet için İstanbul'a gelen halk uzun süre davasının hükme bağlanmasını beklemek zorunda kalıyordu.⁴¹ Ulaşım imkânlarının kısıtlılığı ve imparatorluk coğrafyasının genişliği göz önüne alındığında halkın birinci usule daha çok başvurması şaşırtıcı değildir.

Ahkâm defterlerinin içeriği imparatorluk coğrafyasının kendisi kadar geniş ve renklidir. Haksızlığa uğrayanların ya da uğradığını düşünenlerin dinî, etnik, sınıfsal, cinsel, vb. hiçbir ayırımı tabi tutulmaksızın şikâyet hakkının olduğu bu sistemde Ahkâm Defterleri gündelik hayatın sıradan ve sıra dışı bütün yönlerini içerir. Arazi anlaşmazlıkları, alacak-verecek davaları, su mecralarının ve ormanların kullanımı, vergi şikâyetleri, miras anlaşmazlıkları, yaylak-kışlaklarla ilgili meseleler, esnaf arasındaki anlaşmazlıklar, adi suçlar, eşkıyalık gibi konuların yanı sıra insana ve kırsal/kentsel topluma has sorunların algılanma ve çözülme biçimleri bu defterlerde sorunun ve çözümün faileri tarafından resmedilir. Bu küçük resimlerin, onları ortaya çıkaran zamanın ve mekânın bağlamına oturtularak analiz edilmesi Osmanlı dünyasının anlaşılması için elzemdir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Bu defterlerdeki vakalar doğrudan veya dolaylı, fiilî veya potansiyel olarak ihtilaflarla alakalıdır. Potansiyel veya fiilî ihtilaflar, normal olarak sistemin aksayan yanlarını vurgulamaya, onları öne çıkarmaya eğilimlidir. Bu nedenle yalnız Ahkâm Defterleri gibi serilere dayanarak Osmanlı sisteminin dengeli ve ihatalı bir şekilde kavranması çok zordur. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinin objektif durumları tespit etmek üzere hazırladığı belgeler de analize dâhil edilmelidir.⁴²

19. YÜZYIL ORTALARINDA KOCAELİ SANCAĞI: İDARÎ YAPI VE NÜFUS

Osmanlı Devleti'nin Beylik döneminde fethi gerçekleştirilen ve resmî kaynaklarda daha çok İznikmid şeklinde adlandırılan Kocaeli, 19. yüzyıl ortalarından itibaren önce İzmid daha sonra ise İzmit olarak adlandırılmaya başlanmıştır. 1420 tarihinde Anadolu Eyaleti'ne bağlanan İzmit sancağı 1530 yılı tahririne göre İznikmid, Kandıra, Şile, Yoros, Yalakabad, İznik, Gegbuze ve Ada kazalarını kapsamaktadır. Bu tarihten beş yıl sonra Anadolu Eyâleti'nden alınarak Ceza-yir-i Bahr-i Sefîd (Kaptan Paşa) Eyâleti'ne bağlanan Kocaeli Sancağı 19. yüzyıl ortalarına kadar bu idari birimin bir parçası olarak kalmış, sınırları zaman içinde genişlemiş veya daralmıştır.⁴³ 1831 nüfus sayımına göre Kocaeli Sancağı'na bağlı kazalar şunlardır: İzmit, Adapazarı, Sapanca, Akhisar, Geyve, İznik, Pazarköy, Yalakabad, Karamürsel, Kaymas, Şeyhler, Kandıra ve Gençli, Ağaçalı, Hendek ve Akyazı, Karasu, Ab-ı Safi, Sarıçayır, Beşdivan, Akabad, Yabancılar, Şile, Taşköprü.⁴⁴

Kocaeli Sancağı İkinci Mahmud döneminin sonlarında yeni bir idarî düzenlemenin bir parçası oldu. Bu dönemde taşrada kurulan ve sayıları giderek artan redif birliklerinin gereksinimlerini karşılamak ve eğitim-öğrenim yapmalarını sağlamak amacıyla Anadolu'dan başlanmak üzere yeni bir idarî teşkilatlanmaya gidilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla Kocaeli Sancağı ile Bursa, Bolu, Karesi ve Eskişehir sancakları birleştirilerek Hüdavendigâr Müşirliği kuruldu. Kocaeli Sancağı 1840'lı yıllarda zaman zaman Bolu ya da Kastamonu eyaletlerinden birine bağlı ola-

41 Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), s. 131.

42 Genç, İktisat Tarihi Bakımından..., s. 290.

43 Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2014, s. 648. (647-662)

44 Resül Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya, Değişim Yayınları, 2011, s. 23.

rak kaydedilmiş olsa da 1856 yılında tekrar Hüdavendigâr Eyaleti'ne bağlandı⁴⁵. Bu dönemde Kocaeli sancağı İzmit, Adapazarı, Geğbuze, Kartal, Beykoz, Şile, Taşköprü, Beşdivan, Akabad, Ağaçalı, Kaymas, Kandıra, Şeyhler, Karasu, Hendek, Abısafı, Sarıçayır, Dodurga, Taraklı, Geyve, Akhisar, Lefke, Gölpazarı, İznik, Pazarköy, Yalakabad ve Karamürsel kazalarından oluşmaktaydı.⁴⁶

Kocaeli sancağının 19. yüzyıla ait ilk nüfus bilgileri 1831 yılında yapılan ilk Osmanlı sayımına dayanmaktadır. Bilindiği gibi bu sayım yeni kurulmuş olan orduya asker sağlama ve vergi kaynaklarını tespit etme ihtiyacından doğmuş, bu nedenle sadece erkek nüfus hesaplanmıştır. 1831 sayımına göre Kocaeli Sancağı'nın toplam nüfusu 77.571 kişidir. Nüfusun kazalara göre dağılımı ise şöyledir.⁴⁷

Kaza Adı	İslam	Reaya	Çingene	Toplam
İznikmid	5.597	5.972	---	11.569
Adapazarı	5.337	4.274	---	9.611
Akhisar	3.628	1.314	---	4.942
Geyve	2.679	1.108	---	3.787
İznik	3.220	957	---	4.177
Pazarköy	1.980	3.434	---	5.414
Yalakabad	918	3.011	---	3.929
Karamürsel	1.443	1.496	---	2.939
Kaymas	3.388	814	---	4.202
Şeyhler	3.382	479	---	3.861
Kandıra ve Gençli	3.066	---	---	3.066
Ağaçalı	1.732	---	---	1.732
Hendek ve Akyazı	2.107	---	---	2.107
Karasu	1.302	---	---	1.302
Ab-ı Safi	780	---	---	780
Sarıçayır	849	---	---	849
Beşdivan	342	---	---	342
Akabad	1.236	---	---	1.236
Yabancılar	1.667	694	---	2.361
Şile	3.517	1.957	55	5.529
Taşköprü	3.766	41	29	3.863

İzmit bölgesi on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Kafkaslardan, Rumeli'den ve Balkanlardan aldığı göçlerle demografik bir büyümeye sahne olmuştur. Özellikle Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan muhacir akınları, yine 1855-1864 yılları arasında bölgeye ge-

45 Subaşı, *Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli*, s. 649.

46 Narin, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, s. 40-41.

47 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 154.

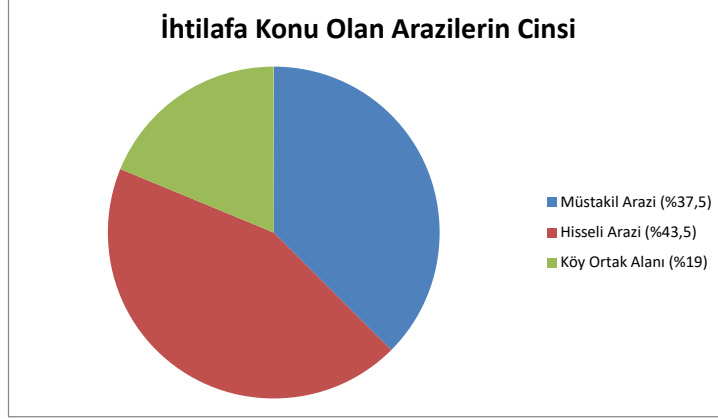
len Rumeli göçmenleri ve 1864-1866 yıllarında Çerkez, Abaza ve Gürcü muhacirler bölgenin demografik yapısını bir hayli değiştirmiştir. Ancak Kocaeli Sancağı asıl büyük göçü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile almıştır. 1881/1882-1893 yıllarında yapılan ve bu kez kadınların da dâhil edildiği Osmanlı genel sayımına göre İzmit Livası'nın ve kazalarının nüfusu yaklaşık iki yüz bine ulaşmıştı.⁴⁸

KOCAELİ SANCAĞI'NDA ARAZİ ANLAŞMAZLIKLARI VE KANUNNAME'NİN UYGULANMASI

Ahkâm defterlerinde yer alan arazi anlaşmazlıklarına ilişkin kayıtlar verili bir bölgede toprak üzerindeki mülkiyet ilişkileri konusunda araştırmacılara oldukça önemli bilgiler sunar. Bu kayıtlar aynı zamanda merkezi/yerel yöneticilerin ve hukuki mevzuatın ilgili anlaşmazlıklara çözüm sunma kabiliyeti hakkında bazı fikirler verir. Bu çalışmanın ilerleyen bölümleri 1858-1864 tarihleri arasında Kocaeli Sancağı'nda vuku bulan arazi anlaşmazlıklarını ele alacaktır. İlgili tarihlere ait Anadolu Ahkâm defterlerinde kayıtlı şikâyetlerin yaklaşık dörtte biri (238) arazi anlaşmazlıklarına ilişkin olup bu ihtilafların bir bölümü Kocaeli Sancağı sınırları içinde geçmektedir. Bu yıllar yeni toprak hukuku mevzuatının ilk uygulanma örneklerini sunması bakımından ayrıca önemlidir. Arazi anlaşmazlıkları konusunda yerelden merkeze yapılan şikâyetler artık çiçeği burnunda kanunname maddelerine atıfla çözülecektir. Bu açıdan bahsi geçen anlaşmazlıklar 1858 Arazi Kanunnamesi'nin çözüm sunma kabiliyetini sınaıma imkânı da sunmaktadır.

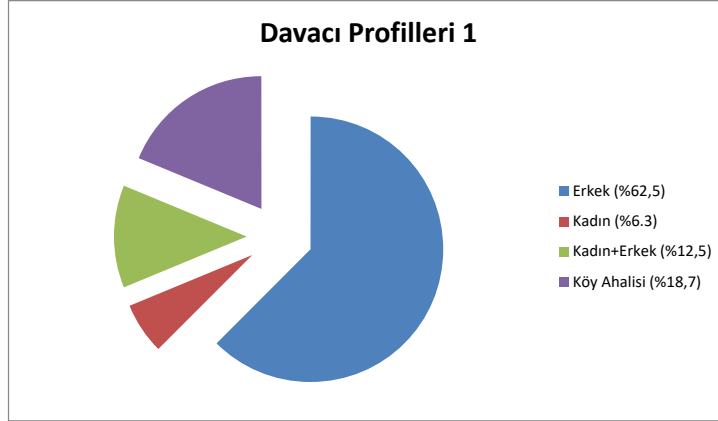
İncelenen defterlerde yer alan şikâyetler, Kocaeli Sancağı'nda yaygın olarak yaşanan arazi anlaşmazlıkları ve bunların çözüm süreçleri hakkında önemli veriler sunmasının yanı sıra bölgedeki toprak sahipliği örüntüsünün ve toprağın kullanım biçimlerinin anlaşılması açısından da oldukça değerlidir. Bahsi geçen şikâyetler, hisseli arazilerin bölgede önemli bir paya sahip olduğuna işaret etmektedir. Şikâyetlerin % 43,5'i, birden fazla kişi tarafından tasarruf olunan hisseli arazilerle ilgilidir. Bu arazilerin yarıdan fazlası hissedarlara miras yoluyla, bir kısmı da satın alma (ferağ) yoluyla geçmiştir. Tek bir kişi tarafından tasarruf edilen arazilerle ilgili şikâyetlerin toplam şikâyet sayısına oranı ise % 37,5'tir. Bu arazilerin büyük bölümünün sahiplerinin eline ne şekilde geçtiği hakkında kayıtlarda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Az bir bölümünün ise sahiplerinin eline yine intikal yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır. Köy ortak alanları ile ilgili anlaşmazlıkların toplam sayıya oranı ise % 19'dur.

48 Subaşı, *Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli*, s. 651-652.

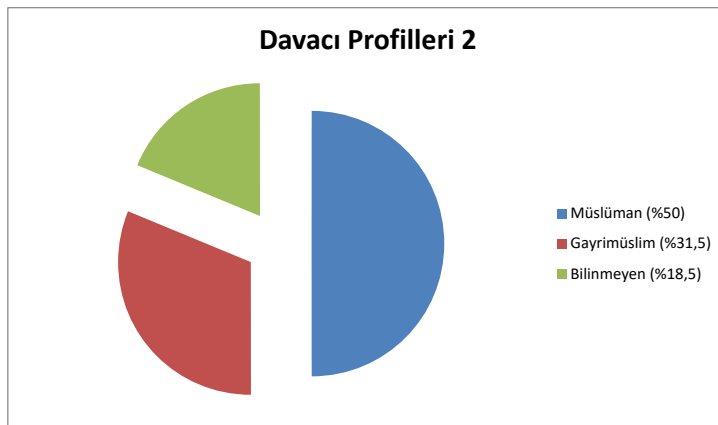

Tablo 1: İhtilafa Konu Olan Arazilerin Cinsi

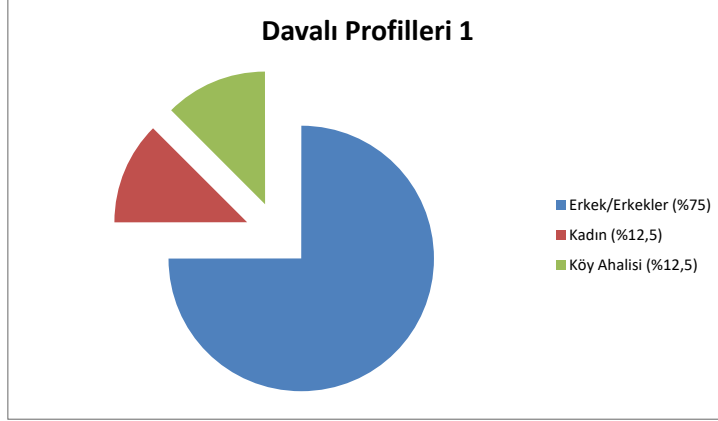
Bölgede yaşanan arazi anlaşmazlıkları davacı ve davalı tarafların dinî ve cinsel kimliklerine göre incelendiğinde ortaya çıkan tablo şu şekildedir: Davacı ve davalı taraf olarak müslüman erkekler sahnede oldukça ön plandadır. Toprakla ilgili anlaşmazlıklarda kadınların görünürlüğü erkek aktörlere göre çok daha düşüktür. Bu tablo bize bölgede toprak sahipliğinin erkek egemen bir profile sahip olduğuna işaret etmektedir. Yine gerek davacı ve gerek davalı taraf olarak gayrimüslimler sahnede daha az görünmektedir.

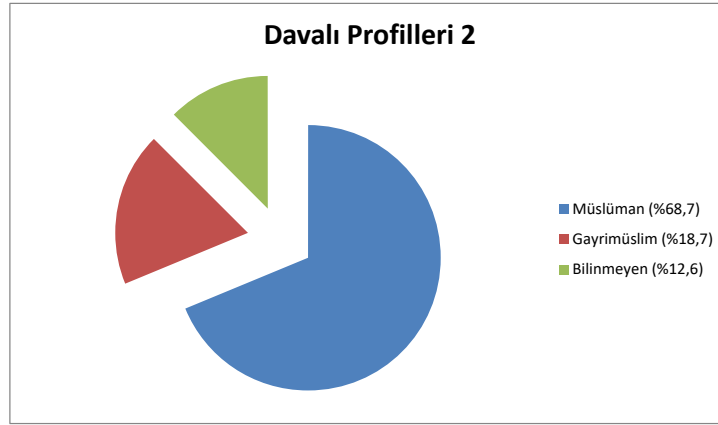
Tablo 2: Davacı Profilleri 1

Tablo 3: Davacı Profilleri 2

Tablo 4: Davalı Profilleri 1

Tablo 5: Davalı Profilleri 2

Şikâyetler tarafların yakınlık durumları açısından incelendiğinde en çok anlaşmazlığın aynı köy veya kazada yaşayan hemşeriler arasında yaşandığı görülmektedir. Bu davaların büyük bir bölümünde anlaşmazlığa konu olan araziler tek bir kişinin tasarrufu altında olan müstakil arazilerdir. İki vakada ise anlaşmazlık arazinin müstakil mi hisseli mi olduğu konusu etrafında dönmektedir. Kocaeli sancağına bağlı Sarı Ahmed köyü sakinlerinden Şerife, müteveffa babasının arazisine ortak olduklarını iddia eden Seyit Ali, Emrullah ve Mustafa kardeşler tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a şikâyet edilmiştir. Davacıların iddiasına göre Şerife'nin babası Salih "dört hisse itibar olunan" tarlasının üç hissesini kendilerine 1269 senesinde ferağ etmiş, kardeşler ellerinde bulunan tapu senedine dayanarak hisselerini altı yıl boyunca sorunsuz olarak ekip biçmişlerdir. Ancak Salih'in vefatı ve kızı Şerife'nin mirasçı sıfatı ile ortaya çıkması işleri değiştirir. Şerife, babasının böyle bir ferağ işlemi gerçekleştirmediğini iddia ederek arazinin tümüne el koyar. Bunun üzerine üç kardeş durumu arz eden bir dilekçe ile Divân-ı Hümâyûn'a başvurarak "kanun üzerine amel olunmak bâbında emr-i şerîf" gönderilmesini talep ederler. Dîvân-ı Hümâyûn kaleminden yerel yetkililere gönderilen hükümde meselenin çözümü yerel yetkililere havale edilir. Ancak anlaşmazlığı çözecek anahtar da hükmün içindedir. Eğer davacı taraf mahkemede haklı bulunur ise dava yeni kanunnamenin otuz birinci maddesi uyarınca çözülecektir. İlgili maddenin hükmü oldukça açıktır. Bir kimse arazisini yetkili memurun izniyle başkasına ferağ ettikten sonra "fevt olsa" dahi ferağ işlemi geçerli sayılır, bu

durumda alıcının elinde tapu senedi olup olmadığına dahi bakılmaz. Bu madde davacı tarafın iddialarını kanıtlaması durumunda davanın lehlerine sonuçlanacağına işaret etmektedir. Çünkü ferağ işlemi üzerinden altı yıl geçmiştir bile ve daha da önemlisi davacı tarafın elinde tapu senedi bulunmaktadır. Bu durumda Şerife'nin, babasının ferağ ettiği hisseleri davacılara iade etmek dışında bir seçeneği de kalmayacaktır.⁴⁹

Hissedarları karşı karşıya getiren bir diğer arazi anlaşmazlığı Ağaçlı kazasına bağlı Yeşiller köyünde geçmektedir. Bahsi geçen köy sakinlerinden Zeynep, köyde bulunan "*malûm'ül-hudûd*" bir tarlayı Mustafa ve Hüseyin adlı kişiler ile müştereken tasarruf etmektedir. Hissedarların yakınlık durumuna dair belgede bir bilgi yoktur, ancak tabloyu değiştiren sebep bu anlaşmazlıkta da "ölüm"dür. Zeynep'in 1269 tarihinde vefatı ile arazideki hissesi oğulları Derviş, Osman ve Mehmed'e intikal eder. Ancak diğer ortaklar kadınların tasarrufunda bulunan mîrâ arazilerin bundan böyle çocuklarına intikal edeceğini duyuran 1263 (M. 1847) tarihli yeni uygulamayı kabul etmeye niyetli değillerdir. Mustafa ve Hüseyin, Zeynep'in mirasçıları intikal masraflarını "*edâ etmek üzere iken*" arazinin tamamına el koyarlar. Bunun üzerine mirasçılar Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak hisselerinin kendilerine verilmesini isterler. Merkezden yerel yetkililere gönderilen hüküm yeni kanunnamenin elli dördüncü maddesine zımnen işaret eder. Kadınların tasarrufunda olan araziler vefatları halinde oğullarına bedelsiz olarak intikal etmiş sayılacağından kanunnamenin ilgili hükmünün uygulanması istenir. Ancak davacıların gerçeği ifade etmedikleri diğer ihtimal de göz önünde bulundurulmuştur. Eğer Zeynep hisselerini hayattayken yetkililerin izniyle ortaklarına ferağ etmişse oğulları için artık yapacak bir şey yoktur. Meselenin aydınlatılması konusunda sorumluluk sahibi olan ise yine yerel yetkililerdir.⁵⁰

Aynı köy veya kaza sakinlerinin üzerlerinde hak iddiasında buldukları müstakil arazilerde anlaşmazlık birçok farklı sebepten kaynaklanabilmektedir. Örneğin Göl pazarı kazası sakinlerinden Hacı Ohan her sene aralıksız ekip biçtiği ve öşrünü ödediği tarlasına Abdülaziz adlı hemşerisinin "*fuzûli müdahale*"de bulunması sebebiyle şikâyetçidir. Hacı Ohan şikâyetini bizzat yapmayı belgede belirtilmeyen bir sebepten dolayı tercih etmez ve yerine Es-Seyyid Mehmed'i vekil tayin eder. Vekil, "*kanun üzere amel olunmak bâbında*" müvekkili adına Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurur. Gönderilen hükümde kanunnamenin altmış sekizinci maddesine atıf yapılır. Mesele şikâyetçi tarafın iddia ettiği gibi yerel yetkililer Abdülaziz'in tarlaya müdahale etmesini engellemekle yükümlüdür. Diğer yandan Abdülaziz'in haklı olabileceği ihtimali de yok sayılmaz. Eğer Hacı Ohan tarlasını üç yıl art arda mazeretsiz olarak ziraat etmediyse ve arazi bu sebeple mahlûl kalarak müzayede yoluyla satışa çıkarıldıysa ve eğer Abdülaziz yetkililerin onayıyla araziyi satın aldıysa (*tefevüz*) bu kez karar Abdülaziz lehine olacaktır.⁵¹

Göl pazarı kazasında bulunan bir diğer müstakil arazi bu kez kaza sakinlerinden iki gayrimüslimi karşı karşıya getirmiştir. Artin'in şikâyetine göre Manok adlı hemşerisi tarlasını "*fuzûli zabt*" etmiştir. Merkezden yerel yetkililere gönderilen hüküm bir önceki davada olduğu gibi anlaşmazlığın altmış sekizinci madde uyarınca çözülmesini buyurur. Ancak bu kez iddia olunan "*fuzûli zabt*" durumu ile şikâyet tarihi arasında geçen zamanın on yılı aşmamış olması şartı getirilir.⁵² İlgili maddeye göre arazisine bir başkası tarafından el konulan kişi arazisini geri alabilmek için durumu on yıl içerisinde dava etmelidir. Bu hüküm kanunnamenin geleneksel

49 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 20/84.

50 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 43/177.

51 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 59/214.

52 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 59/215.

"*hakk-ı karar*"⁵³ uygulamasını devam ettirdiğini gösterir. Buna göre mîrî araziye aralıksız on yıl ekip biçen kişi arazinin mutasarrıfı olmaya hak kazanır ve bu gibi araziler hakkında yapılan şikâyetler dikkate alınmaz.

Gölpazarı kazası sakinlerinden Artin defterlerde iki kez daha karşımıza çıkar. Ancak bu kez anlaşmazlıklara taraf değildir. İhtilaf bu kez kendisinin Vartan ve Serkez adlı kişilere ferağ ettiği on dönümlük bir tarla hakkındadır. Belgelere göre Vartan ve Serkez bahsi geçen tarlayı 1271 senesinde⁵⁴ 1200 kuruş mukabilinde satın almıştır. Aradan altı yıl geçer, yeni sahipleri bu süre zarfında tarlayı sorunsuz bir şekilde ekip biçerler. Ne var ki bir süre sonra köy sakinlerinden Keskin adlı bir kimse tarlaya haksız yere el koyar. Vartan ve Serkez'in bu şikâyetleriyle ilgili hüküm bellidir, anlaşmazlık altmış sekizinci maddeye göre sonuçlandırılacaktır.⁵⁵ Ancak ikinci şikâyetle durum biraz daha karmaşıktır. Bu kez sahneye tüm köy ahalisi girmiştir. Köylüler bahsi geçen arazinin kendilerine tahsis edilmiş bir mera olduğunu iddia etmektedirler. Bu şikâyet üzerine gönderilen hükümde anlaşmazlık köylülerin iddialarını önceleyen bir şekilde ele alınarak kanunnamenin meraların kullanımını düzenleyen doksan yedinci maddesine atıf yapılır. Buna göre anlaşmazlığa konu olan arazi köylülerin kadimî mera yerlerinden ise köylüler müdahalelerinde haklıdır. Ancak durumun Vartan ve Serkez'in ifade ettiği gibi olduğu mahkemede "tebeyyün eder" ise köylüler araziden uzaklaştırılacaktır.⁵⁶

Bir köy ahalisini topluca ilgilendiren bir diğer anlaşmazlık İznikmid kazasına bağlı Kullar köyünde geçer. Mesele bu kez sadece tarım arazilerini ilgilendirmemektedir, kırsal yaşamın bir diğer hayatî ögesi olarak su, anlaşmazlığın tam ortasındadır. Köy ahalisinden bir grup, hemşerileri Protestan milletinden Pavrioğlu Ohannes'i yerel makamlara şikâyet ederler. Ahalinin ifadesine göre Ohannes'in tarlasındaki değirmene su taşımak üzere açmış olduğu kanal, köy yoluna ve civardaki tarlalara zarar vermektedir. Köylülerin şikâyeti üzerine olayın tahkiki için Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye Evrak Odası hulefâsından Hasan Bey memur tayin edilir. Hasan Bey'e bu çetrefilli davanın çözümü konusunda iki kişi daha eşlik edecektir: Meselenin "*mahallinde bi'l-mu'âyene keşf ve tahrîri için savb-ı şer'den irsâl olunan*" başkâtip Esseyid Mehmet Halis ile köy yolunun düzeltilmesi göreviyle İznikmid'de bulunan Abdülhalim. Köylüler ve Ohannes arasındaki bu anlaşmazlık, tarafların sözlü beyanları ile çözümlenemeyecek kadar karmaşık bir meseledir. Taraflar arasındaki sorunun, kaynağında "*keşf ve mu'âyenesi*" elzem bulunduğu davanın olay mahallinde görülmesi kararlaştırılır. İdari merkez tarafından görevlendirilen bu üç yetkili, yanlarına İznikmid meclis azalarını (*Cemal Bey, Elhac Süleyman Bey, Elhac Ahmed, Nikolaki, Melkon, Protestan milletinden Arakil ve Menas ve sâir mazbût'ül esâmi kimesneler*) ve Evkaf Müdürü Halil Bey'i de alarak olay mahalline varırlar. Heyetin, kanalı ve kanalın zarar verdiği iddia edilen yol ve tarlaları yerinde incelemesinden sonra davanın görülmesine başlanır. Pavrioğlu Ohannes, Kullar köyü ahalisinden yaklaşık on kişi ile muvacehe edilir. Belgede yeri hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmeyen, ancak anlaşmazlık mahallinde gerçekleştiği anlaşılan bu açık hava duruşması köylülerin söz alması ile başlamış olur.

Aralarında köy muhtarı ve bekçibaşı gibi kamusal görev sahiplerinin de yer aldığı şikâyetçi gru-

53 On yıl boyunca kanunî itiraz olmaksızın ekim yapan ve toprağın kirasını/vergisini ödeyen birinin tahliye edilmeme hakkı. Orta Asya fakihlerinden tevarüs edilmiş *kirdâr* kavramıyla ilişkilendirilen *hakk-ı karar*, 1858 Arazi Kanunnâmesi'nin de kabul ettiği bir haktır. *Hakk-ı karar* kavramının Osmanlı fakihlerince yorumu ve bu kavramın mülkiyet fikrinin değişime uğraması ile ilişkisi için bkz. Mundy-Smith, *Modern Devlet'e Ciden Yolda Mülk Siyaseti*, s. 49-54.

54 Belgelerde satış tarihi için iki farklı tarih verilmektedir. Vartan ve Serkez'in Keskin adlı kişiden şikâyetçi olduğu belgede satış tarihi 2 Şevval olarak geçmektedir. Köy ahalisinden şikâyetçi olduğu diğer belgede ise satışın 1 Rebiulevvel'de gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.

55 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 49/199.

56 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 56/225.

bun ifadelerine göre köylerine yarım saat mesafede bulunan çuka fabrikasının yanından akan Kiraz nehri suyu, fabrikanın çarklarını döndürdükten sonra duruşmada hâzır bulunan meclis azasından Cemal Bey'in kadîm değirmenine, oradan da köyün üst tarafında doğru akmaktadır. Kiraz nehri suyu daha sonra burada bulunan vakıf değirmenini döndüren bir başka dereyle birleşmekte ve aşağı doğru akmaktadır. Suyun akışı bu şekilde iken davalı Ohannes bundan beş sene önce (1274) köyden şehre gitmek için kullanılan yolu, bahsi geçen yolda kendisinin "mürûrdan gayrı hakkı yoğ iken fuzûli hafr ve şakk" ederek vakıf değirmeninden gelen suyu kendi tarlasında bulunan iki adet değirmene çekmek için bir kanal açmıştır. Kendisi ayrıca buna kanaat etmeyerek birkaç sene sonra (1277) çuka fabrikasından Cemal Bey'in değirmenine doğru akan su harkını dahi "şakk ederek" buradan aldığı suyu bekçibaşı Mehmed'in tarlasından, sonra kendi tarlasından ve son olarak "Sapanca'ya giden diğer tarik-i âm"dan geçirerek bir bent inşa etmiştir. Bu bentten aldığı suyu ise sırasıyla yine bahsi geçen yoldan, Hacı Reşid "eytamının" tarlalarından ve kendi tarlalarından geçirerek ilk kanalla birleştirmiş ve değirmenlerine doğru çekmiştir. Ayrıca bu kanala iki taş ilave ederek bir de bent yapmıştır. Bahsi geçen bentten ve kanaldan taşan sular civarda bulunan bahçe ve tarlalara zarar vermeye kalmayıp köylünün mezkûr yolu kullanmasını da imkânsız hale getirmiştir. Köylüler bu nedenle daha önce Ohannes ile "münâza'a" etmişlerdir. Ohannes de bu anlaşmazlık üzerine bendin kazıklarını söküp "suyu aslına ircâ" ile neden olduğu zararların bir kısmını ortadan kaldırmıştır. Ancak değirmenlerini döndüren ve kanaldan akan sular yola zarar vermeye devam etmektedir. Bu kanaldan taşan sular bahsi geçen yolu çamur haline getirdiğinden köylüler tarlalarının içerisinden geçmek zorunda kalmaktadırlar ("*hark-ı mezkûrdan tuğyân eden sular tarik-i mezkûrumuzu çamurluk ve bataklık edüb asla mürûr mümkün olmayub ve tarlalar derûnlarından übûr için meşakkate dûçâr olduğumuz için...*"). Köylüler, Ohannes'in "hafr ve şakk ile ihdâs eylediği" kanalın kapatılmasını ve böylelikle uğradıkları zararların ortadan kaldırılmasını talep ederek sözlerine son verirler.

Köylülerin başına dert olan kanalın hikâyesi kısaca böyledir. Şimdi söz hakkı, kendisine yöneltilen iddiaları cevaplandırmak üzere Ohannes'indir. Ohannes'in, köylülerin iddialarına ekleyecek pek bir şeyi yoktur, durumun anlatıldığı gibi olduğunu "*bitemâmihâ ikrâr ve tasdik*" etmekle yetinir. Ohannes'in bu itirafı duruşma mahallinde derhal "*ketb ve tahrîr*" olunur. Duruşmanın anlaşmazlık mahallinde yapılan bölümü burada sona ermiştir. Olay yeri incelemesi ve tarafları dinlenme işini bitiren heyet buradan ayrılarak karara varmak üzere "*meclis-i şer'e*" gelir. Heyet, Ohannes'in bahsi geçen yolları yarararak açtığı kanalların kapatılmasına ve köylülerin uğradığı zararın "*def' olunmasına*" karar verir. Ancak Ohannes'in Kiraz Nehri'nden ilk inşa ettiği kanal için almış olduğu su ile ilgili hükme bir şerh koyulur. Bu su her ne kadar Hacı Reşid yetimlerinin tarlasına "*biraz mazarrat vermiş*" olsa bundan sonraki arazi Ohannes'in kendi mülkü olduğundan köylülerin bu konuda yaptırım uygulanmasını istemeye hakları yoktur. Bu Ohannes ve yetimler arasındaki bir meseledir ve Ohannes yetimleri razı ettiği takdirde mesele kapanacaktır. Kiraz Nehri umumun kullanımına açık bir nehirdir ve hükümde de belirtildiği üzere kanunnamenin yüz yirmi dördüncü maddesi uyarınca su mecrası ile ilgili anlaşmazlıklarda "*kadîme itibar olunur*".⁵⁷ Bu nedenle Ohannes'in nehirden su almasına "*mümâna'at*" edilemez.⁵⁸

57 1858 Arazi Kanunnâmesi, su kaynaklarının kullanımı ile ilgili anlaşmazlıkların "*teâmül-i kadîme*" göre çözülmesine hükmederek bu konuda mevcut tasarruf pratiklerini teyit etmiştir. Ahalinin ortak kullanımına bırakılan nehir ve derelerden intifa hakkı, mera, yaylak ve cibâl-i mübâhalarda olduğu gibi "*kadîm*" geleneğin, isabeti yüzyıllar tarafından doğrulanmış pratiklerine bırakılmıştır. Kanunnamenin üçüncü bâbında, "*Müteferrikât*" başlığı altında yer alan yüz yirmi dördüncü madde, özel mülkiyete konu olan ya da ortaklaşa kullanılan sularla ilgili içme, sulama ve mecrâ anlaşmazlıklarında mevcut tasarruf pratiklerinin belirleyici olacağını ifade eder. Suyolları üzerinde, suyun kullanım şeklini değiştirecek bir müdahaleye izin verilmez. Olası bir mecrâ değişikliği durumunda yerel yetkililerden suyun cari olduğu mahalli tespit etmeleri ve suyu "ol mahalde kadîmî veçhile icrâ" etmeleri istenir.

58 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 100/396.

Anlaşmazlığın köy sınırları dışında taşıdığı durumlar da vardır ve bu vakalarda davacı ve davalı tarafların yakınlık durumları arazinin cinsine göre farklılık göstermektedir. Örneğin Yalakabad kazasına bağlı Akkebir köyünde geçen bir anlaşmazlık bir çiftlik arazisi ile ilgilidir. Hazine-i evrak müdürü Nuri Bey ve kız kardeşi Münibe'ye babalarından miras kalan bu araziyi bölgedeki bazı köylüler kiracı sıfatıyla ekip biçmektedirler. Ancak baba Şakir Bey'in ölümü ile işler değişir, mirasçılar kira anlaşmasını sona erdirmek istemektedirler. Muhatapları ise buna yanaşmamakta, hatta araziyi yirmi yıldan fazla süreyle ekip biçmeleri nedeniyle arazinin kendilerine ait sayıldığını iddia etmektedirler. Mirasçılar, bu "mütecaviz" köylülerle ilgili daha önce şikâyetle bulunmuşlardır, ancak haklı buldukları halde araziyi köylülerden geri alamamışlardır. Bunun üzerine mirasçılar Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurarak konuyla ilgili hüküm gönderilmesini isterler. Dîvân'dan çıkan karar mirasçıların haklılığını bir kez daha onaylar, "*bu makule icâr olunan arazi hakkında mürûr-ı zamana itibar*" olunamayacağından arazinin yerel yetkililer vasıtasıyla mirasçılara iade edilmesi istenir.⁵⁹

Nuri Bey ve kız kardeşinin şikâyeti kanunnamenin yürürlüğe girmesinden önceki bir tarihte gerçekleştiği için hükümde kanunname maddelerine bir gönderme yapılmamıştır. Ancak kiralama yoluyla işletilen arazilerde, toprağı işleme süresinin kiracıya herhangi bir hak kazandırmış olmayacağı kanunnamenin kabul ettiği ilkelerden biridir. Kanunnamenin yirmi üçüncü maddesi, kiralanan arazilerde *mürûr-ı zamana* itibar edilmeyeceğini, geçen sürenin kiracıya "*hakk-ı karar*" kazandırmayacağını ve tapu sahibinin kira sözleşmesini dilediği zamanda sona erdirebileceğini teyit eder.

Hazine-i evrâk müdürü ve bölgedeki köylüler arasında yaşanan bu anlaşmazlıktan çok daha karmaşık bir vaka bu kez Adapazarı kazasına bağlı yedi köy ahalisini ilgilendirmektedir. Bu kez ihtilafın kaynağı köylülerin ortak kullanımına tahsis edilmiş bir meradır. Bahsi geçen kazaya bağlı Bileciler, Solaklar, Kurtbeyler, Hacıramazanlar ve Budaklı köyleri sakinlerinden bir grup, yine aynı kazaya bağlı Hacılar köyünden "*ba'zı kesân*", hayvanlarını müştereken otlattıkları kadimî meralarına el koydukları gerekçesiyle kaza yetkililerine şikâyet ederler. Bunun üzerine taraflar, sâhib-i arz huzurunda bahsi geçen anlaşmazlık mahallinde muvacehe edilir (*münâzi' fihâ olan arâzî-i emîriye üzerinde 'akd eylediği meclis-i şer'-i münîrde...*). Merayı haksız yere gasp ettikleri ileri sürülen kimseler duruşmada iki gruba ayrılmıştır. Yakup Bey, Mehmed Raşid Bey, Elhac Tahir Bey, Fevzi Bey ve İsmail adlı şahıslardan oluşan ilk grup, Yakup Bey tarafından temsil edilmektedir. İki Hasan ve iki Hüseyin'den oluşan ikinci grup ise duruşmada bizzat hâzırdırlar. Meralarının zapt edildiği gerekçesiyle şikâyetle bulunan sekiz kişi de (Bileciler Köyü'nden Salih, Solaklar Köyü'nden Mustafa ve diğer Mustafa, Kurtbeyler Köyü'nden Ahmed ve Mehmed, Hacıramazanlar Köyü'nden Ahmed ve Hüseyin, Budaklar Köyü'nden Osman) anlaşmazlığa konu olan mahalde gerçekleşen duruşmaya topluca katılmışlardır.

Mera olduğu iddia edilen arazi konusunda anlaşmazlığa düşen tarafların temsilen veya bizzat katıldığı bu açık hava duruşması "iddia makamının" söz alması ile başlar. Davacı grubun iddiasına göre tahminen 1500 dönüm büyüklüğünde olan anlaşmazlık mahalli "*ez kadîm*" kendi köyleri dâhil yedi köy ahalisine (civarda bulunan Abalı ve İlyaslar köyleri de mera üzerinde hak sahibidir) ait olup bu köylerin ahalileri tarafından senelerdir sorunsuz bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak bu huzur ve barış ortamı davalı grupların ortaya çıkarak meranın bir bölümü "*fuzûli ve bigayr-ı hakk zabt*" etmesiyle bozulmuştur. İddialarına göre meranın 500 dönümlük bir bölümü Yakup Bey ve müvekkileri tarafından, 100 dönümlük diğer bir bölümü ise duruş-

59 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/20.

mada bizzat bulunan Hasan ve Hüseyin'ler tarafından zapt edilmiştir. Davalılar haksız yere el koydukları bu alanları ziraate açarak ahaliyi istifadeden men etmektedirler. Davacı grup, haksız yere zapt ettikleri araziden “*keff-i yed*” etmeleri konusunda davalılara “*tenbîh*” olunmasını isteyerek sözlerine son verirler.

Davacı tarafın iddia ve talebini dinleyen sâhib-i arz memuru kendilerine yöneltilen iddiaları cevaplandırmak üzere sözü davalı tarafa verir. Duruşmada kendisi ve müvekkilli adına konuşan Yakub Bey, 500 dönümlük arazinin müvekkillerine ve kendisine babalarından kaldığını ve bahsi geçen araziye “*bihakkın zabt ve zirâ'at*” ettiklerini iddia ederek kendilerine yöneltilen suçlamaları reddeder. Diğer davalılar ise cevaplarında “*zabt ve zirâ'at eyledikleri 100 dönüm mahallin*” bahsi geçen mera dâhilinde olduğunu “*tav'an ikrâr ve i'tirâf*” ederler. Bu itiraf 100 dönümlük arazinin akıbetinin belirlenmesi için yeterli olur. Ancak zapt edilen diğer 500 dönüm için davacı ya da davalı tarafların ispat yoluna başvurmaları gerekir. Yakub Bey'in iddialarını kanıtlamak konusunda eli boşdur. Davacı grup ise duruşma mahalline iddialarını ispat edebilecek şekilde gelmiştir. Komşu köyler ahalisinden sözlerine güvenilir, şahadetleri makbul ve bahsi geçen merada “*aslâ intifâ'ları olmayan*”⁶⁰ yedi kişiyi şahit göstererek 500 dönüm arazinin meraları dâhilinde bulunduğunu ispat ederler. Bu itiraf ve şahadet davanın sonuçlanması için yeterlidir. Mera, bahsi geçen yedi köy ahalisine aittir ve ahali tarafından “*kemâ fi's-sâbık müştareken zabt ve tasarruf*” edilecektir. Davalı grupların yapacağı şey ise bellidir: Zapt etmiş oldukları arazilerden “*keff-i yed*” etmek. Bu konuda kendilerine sâhib-i arz tarafından “*tenbîh*” olunur. Gasp edilen kadimî haklarını geri almak üzere ittifak eden köylüler, komşu köy ahalisinin yardımıyla amaçlarına ulaşmışlardır. Ancak köylüler, mera üzerindeki haklarının, mahallinde tasdik edilmiş olmasıyla yetinecek değillerdir. Mevcut durum karşısında “*mûcebince*” hareket edilmesi için Dîvân-ı Hümâyûn'dan emri şerîf gönderilmesini talep ederler.

Adapazarı Kazasına bağlı yedi köy ahalisinin ataları zamanından beri intifa edegeldikleri bu meralarıyla ilgili olarak merkeze arzuhal gönderen tek grup, ne yazık ki köy ahali değildir. Merayı haksız yere zapt eden Yakub Bey ve diğer davalıların kaybettikleri arazileri köy ahalisine yar etmeye niyeti yok gibidir. Yakub Bey ve arkadaşlarının tahrik ve teşvikine kapılan “*lieclî'l-sükkân ol havâliye*” gönderilmiş olan *muhâcirîn*” bahsi geçen merada iskân edilmeleri konusunda Dîvân-ı Hümâyûn'a arzuhal gönderirler. Ancak köylülerin endişeye kapılmasını gerektirecek bir durum söz konusu olmaz. Dîvân-ı Hümâyûn kalemi, her biri ayrı ekonomik ve toplumsal önemi haiz bu gruplar (köylüler ve muhacirler) hakkında köylüler lehine karar verir. Meradan istifade etmek, kanunnamenin doksan yedinci maddesi gereği onların kadimî hakkıdır ve bu nedenle muhacirlerin iskânları uygun değildir. Konuyla ilgili bu karar defter emini tarafından da onaylanır. Defter emini, “*muhâcirîne arâzî-i hâlîye-i mîrîyeden münâsib mikdâr arâzî i'tâsına*” karar verir. Mera, bahsi geçen “*köy ahalisinin hayvanlarının ra'yı için 'alâ hâline*” terk olunacaktır. Muhacirlerin, arazi tahsisıyla ziraate teşvik edilmeleri gerektiği aşikârdır, ancak köy ahalisinin istifadesine sunulan bu tür meraların muhacirlere tahsis edilmesi kamu yararına uygun olmadığı gibi hakkaniyete de aykırıdır (*eğer muhâcirînin hüsn-ü husûl-i iskânları ve kendilerine arâzî i'tâsıyla zirâ'ate tergîbleri mültezim ise de böyle köy ahâlîsinin idâresine münhasır ve mahsûs olan mer'ânın muhâcirlere terki muvâfık-ı maslahat ve ma'delet olamayacağından...*). Dîvân-ı Hümâyûn kalemi ve defter emininin meranın köy ahalisine ait olduğu konusunda

60 A köyüne ait olduğu iddia edilen bir meranın akıbetini belirlemek üzere bahsi geçen mera üzerinde herhangi bir intifa hakkı olmayan B köyü ahalisinin şahadetine başvurulması dikkat çekicidir. Defterlerde yer alan diğer mera anlaşmazlıklarında şahitlerin, merayla ilgisi bulunmayan bir köyden olması gerektiğine dair bir zorunluluktan bahsedilmemektedir. Ancak bu defterlerde yer alan bir başka anlaşmazlıkta da (BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 74/287.) aynı yöntemle başvurulmuş olması, bunun tarafsızlığı sağlamak adına başvuru mutad bir uygulama olabileceğini gösterir.

hemfikir olmaları üzerine köylülerin talep ettiği emr-i şerîf yazılır. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1279 tarihinde yerel yetkililere hitaben yazılan hüküm mera hakkında son sözü söyler: “*Zikr olunan mer’â yerlerine kurâ-i seb’a-i merkûme ahâlîsi hayvânâtının kadîmî vechile iştirâken ra’y etdirilmesi hususuna ve kimse tarafından müdâhale ve mümâna’at etdirilmemesi*”ne karar verilir. Yerel yetkililer bu karara uygun olarak “*amel ve hareket*” edecek, kararın aksi uygulamalardan kaçınacaktır.⁶¹

Kırsal hayatın en önemli geçim kaynaklarından olan toprak üzerindeki menfaat çakışmaları köy ahalisi gibi aile fertlerini de zaman zaman karşı karşıya getirmiştir. Adapazarı Kazası’na bağlı Taşlık Köyü’nde geçen bir olay iki kardeşi mahkemelik etmiştir. Bahsi geçen köy sakinlerinden Osman’ın yapmış olduğu şikâyete göre babası Hasan, 1273 senesinde “*tahmînen yüz yirmi yaşında mesen ve ihtiyâr olduğu halde*” vefat eder. İhtiyar babanın tapu senedi ile mutasarrıf olduğu tarlası kanun gereği oğulları Osman ve Mustafa’ya intikal etmiştir. Ancak Mustafa, babasının bahsi geçen tarlayı sağlığında kendisine verdiği gerekçesiyle “*müstakillen*” zapt eder. Bunun üzerine Osman, kardeşi Mustafa’nın babasından kendisine intikal etmesi gereken “*nısf hisse-i şâiye’dan keff-i yed ile* [bahsi geçen yarım hisselerin] *kendüye teslim olunması bâbında*” emr-i şerîf talep eder. Konu Anadolu Kazaskeri Esseyid Abdullah Refet Paşa’ya havale edilir. Kazaskerin, “*müteveffâ-yı mezbûrun ma’tûh ve mahcûr olduğu halde arazisinin dahi ferâğî sahîh ve mu’teber olmayacağına*” dair fetva vermesi üzerine Dîvân-ı Hümâyûn kalemi konuyla ilgili hükmünü verir. Buna göre kardeşler arasındaki anlaşmazlığın, kanunnamenin akli melekeler açısından eksik ya da sorunlu olan kişilerin arazi ferağında bulunamayacağını ifade eden elli ve intikal haklarını düzenleyen elli dördüncü maddelerine göre çözülmesi gerekmektedir. Yerel yetkililere hitaben yazılmış olan hükümde meselenin mahallinde araştırılarak sonuca ulaştırılması istenir. Anlaşmazlığa konu olan arazi bahsi geçen şartlarda ferağ edilmişse kanunnamenin ilgili maddesi gereğince işlem geçersiz sayılmalıdır. Bu durumda arazinin yarım hissesi, miras hakkı olarak şikâyetçi Osman’a verilmelidir.⁶²

Yukarıda bahsi geçen hükümden anlaşılacağı üzere ferağın geçerlilik kazanması için gerekli şartlardan biri “*fârîğ*”in tam eda ehliyetine sahip olmasıdır. “*Kişinin dinen ve hukuken mu’teber olacak tarzda davranmaya ve hukuki işlem yapmaya elverişliliği*”⁶³ olarak tanımlanan eda ehliyeti, kanunnamenin ellinci ve elli birinci maddelerinde gerekli bir şart olarak açıkça belirtilmiştir. Pazarköy kazasına bağlı Cedid köyündeki iki erkek kardeş de küçük yaşta gasp edilen arazilerini geri alabilmek için bu hükümlere bel bağlamışlardır. Köy sakinlerinden Mir Mehmed Salim ve Mir Ali kardeşlerin şikâyetlerine göre babalarından kendilerine intikal eden arazideki hisseleri kendileri “*sabî*” iken abileri Halil tarafından yine aynı köyde oturan Esteban adlı bir gayrimüslime ferağ edilmiştir. Belgede ferağ işleminin ne zaman gerçekleştirildiği ve davacıların o andaki yaşları hakkında bir bilgi verilmez. Hükmün yazıldığı tarih Evâsıt-ı Receb [1]278’dir ve kardeşler şimdi “*erişüb bâliğ ve da’vâya kâdirler olarak*” hisselerini Esteban’dan geri istemektedirler. Merkezden gönderilen hüküm ferağın şartlarını düzenleyen ilgili maddelere atıf yapmak yerine intikal haklarını düzenleyen elli dördüncü maddeye atıf yapar: Vefat eden kimsenin arazisi tüm çocuklarına bedelsiz olarak intikal eder. Mesele arz edildiği şekilde vuku bulmuş ise hisseleri Mir Mehmed Salim ve Mir Ali kardeşlere iade edilmelidir. Ancak

61 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 101/400.

62 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/96. Bu, Osman’ın kardeşi ile ilgili tek şikâyeti değildir. 182 no’lu defterde yer alan bir sonraki şikâyete göre Osman, babalarından kalan “*mülk bağ ve bahçe ve emlak-ı sâireyi babam sağlığında bana vermiştir diyerek kâffesini müstakilen zabt eden*” kardeşi Mustafa’dan ayrıca şikâyetçidir. Şikâyete merkezden gelen cevap değişmez: Mîr arazinin ferağında olduğu gibi mülk arazi ve eşyada da “*babanın hibe ve ferâğî mu’teber değildir*”. BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/97.

63 Ali Bardakoğlu, “Ehliyet”, *TDVİA*, C. 10, 1994, s. 533.

bunun için de bir şart gerekmektedir. Kardeşlerin bulûğa erip dava ehliyetine sahip olmaları üzerinden on yıl geçmişse hisseleri üzerindeki haklarını "mürûr-ı zaman" dolayısıyla kaybetmiş sayılacaklardır. Kardeşlerin hisseleri üzerindeki haklarını kaybetmelerine neden olacak bir diğer senaryo ise babalarının sağlığında arazisini oğlu Halil'e, Halil'inde Esteban'a ferağ etmiş olmasıdır.⁶⁴

Anlaşmazlığa taraf olanların aynı aileye mensup oldukları son örnek Adapazarı Kazası'na bağlı Tekeler Mahallesi'nde geçer. Bahsi geçen mahalle sakinlerinden Osman bin Ahmed üvey kızı Şerife bint-i Said'i, mahkeme ilâmı ile kendisine ait olduğu sabit olan tarlalara "*müdâhale*" ettiği gerekçesiyle Dîvân-ı Hümayûn'a şikâyet etmiştir. Osman'ın göndermiş olduğu arzuhalde göre üvey baba ve kızı arasındaki anlaşmazlık Şerife'nin müteveffa babasından intikal eden tarlalara ilgili olup anlaşmazlık kaza mahkemesinde Osman lehine sonuçlanmıştır. Sâhib-i arz vekilleri huzurunda görülen davanın, hükümde yer alan özetine göre davalı Şerife'nin babası vefat ettiğinde bahsi geçen mahallede bulunan otuz altı kıta on beş dönüm tarlaları Şerife ve kız kardeşi Fatma'ya intikal eder. Fatma'nın 1268 senesinde geride intikal hakkına sahip bir mirasçı bırakmadan vefat etmesi ile de işler karışır. Şerife, her ne kadar "*tapu ashâbından*" ise de o tarihte "*sağîre*" bulunduğundan kız kardeşinin mahlûl olan hisselerini tapu misliyle tefvüz edemez, "*kıbel-i şer'den*" vasfı tayin edilen annesi Hafize de kızı adına böyle bir talepte bulunmaz. Böylelikle bahsi geçen tarlalardan müteveffiyeye Fatma'nın payına isabet eden yarım hisse talibine verilmek üzere "*ahâlîde müzayedede olunur*". Mahlûl olarak müzayedeye çıkan hisseyi tefvüz etmek isteyenler arasında ilginç bir şekilde üvey baba Osman da vardır. Osman, "[hisselerin] *daha ziyade talibi bulunmadığından ve bin iki yüz kuruş ettiği erbâb-ı vukûf tarafından tahkik edildiğinden*" hisseleri bahsi geçen fiyata alarak "*tapu temessüklerini dahî tarih-i mezkûrada ahz eder*".

Şerife'nin, ifadesinde, ferağ edilen hisselerin fiyatını özellikle vurgulaması boşuna değildir. Hisselerin ferağ edildiği sıradaki değerini, müzayedede talipler tarafından teklif edilen ve bilirkişilerin belirlediği fiyat olmak üzere iki meşru unsurun belirlendiğine işaret ederek gelecekteki talebi için adeta ortam hazırlar. Hisselerin bahsi geçen tarihteki değerinin 1200 kuruş olduğuna açıkça, ferağın iptali durumunda hisselerin bu bedel üzerinden fiyatlandırılması gerekeceğine ise zımnen işaret eden Şerife, üvey babasının aldığı hisseler "*el-ân kebîre ve tapu ashâbından olarak*" talip olduğunu söyler ve önceki işlemin feshedilmesini ister. Şerife, ferağın feshedilmesi durumunda hisseleri müzayedede sırasında belirlenen fiyattan alma hakkına sahip olduğunu bilecek kadar donanımlıdır, ancak bu hesaplama daha önemli olan bir şeyi göz ardı etmiştir: Hak sahiplerinin mahkemeden eli boş dönmesine neden olabilecek ve her bir derece için ayrı ayrı belirlenmiş olan "mürûr-ı zaman" ilkesini. Nitekim mahkeme heyeti, Şerife'nin iddia ettiği tapu hakkı davasının kanun gereği beş sene ile sınırlandırıldığını⁶⁵ ve bu süre üzerinden üç sene geçmiş olduğunu gerekçe göstererek davasının "*meşrû'a*" olmadığını karar verir. Şerife, ablasının hisselerini geri almak için geç kalmış, hisseler üzerindeki hak iddiasını kaybetmiştir.

64 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 83/327.

65 Arazi Kanunnâmesi'nin elli dokuzuncu maddesine göre tapu hakkı sahipleri arasında ikinci derecede yer alan baba bir kız kardeşler, vefat eden kardeşlerinin arazilerini beş seneye kadar talep ve dava edebilirler. Ancak madde altmış bire göre talep ve dava etme hakkı, mutasarrıf(an)ın vefatını takip eden beş yıl içerisinde kullanılmalıdır. Aksi takdirde bu hak sakıt olur. Bu konuda tapu hakkı sahibinin bulûğa erip ermediğine bakılmaz. Şerife'nin başına gelen işte tam da budur. Kendisine tanınan "tapu hakkı", kardeşi Fatma'nın vefat tarihi olan 1268 tarihinde başlamış olup bu hakkın müteakip beş yıl içerisinde vasfisi veya kendisi tarafından kullanılması gerekmektedir. Ancak annesi Hafize, hisseleri, kızı Şerife adına tapu misliyle almaktan "*istinkâf ile iskât-ı hakk eylemiş*" ve bu nedenle hisseler talibine verilmek üzere müzayedede ile ferağ edilmiştir. Şerife'nin aradan geçen sekiz yıldan sonra ölen kardeşinin hisselerini geri alması artık mümkün değildir.

Şerife'nin "mu'ârazadan men ve def olunduğuna" dair "taraf-ı şer'den" ilâm verilir. Buna rağmen Şerife, ablasının hisselerine "müdâhale etmeye" devam etmektedir. Üvey kızına yerel mahkeme kararını kabul ettiremeyen Osman, kararı en üst mercie onaylatmanın sorunu çözeceğini düşünerek mahkeme ilâmını da eklediği bir arzuhal ile Dîvân-ı Hümâyûn'a başvurur ve kararı onayan bir "emr-i şerîf" talep eder. Durumu inceleyen Dîvân-ı Hümâyûn kalemî yerel mahkeme kararının isabetini onaylar. İlgili kalem kanunnamenin tapu hakkı sahiplerinin derecelerini ve bu hakkın kullanım sürelerini düzenleyen elli dokuzuncu maddesine doğrudan işaret etmek yerine bahsi geçen maddenin mevcut davaya uyarlanması şeklinde bir özet yapmakla yetinir. Yetkili kalem, "oğlu ve kızı ve baba bir er karındaşı kalmayan müteveffiyenin yerleri bîgaraz erbâb-ı vukûfun takdîr eyledikleri tapu misliyle ancak beş seneye değin kız karındaşına verilmesi kanun idüğü"nü belirterek Şerife'nin hak iddiasının geçersiz olduğunu tasdik eder. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1276 tarihli hükümde yerel yetkililere "arâzîye Şerife tarafından hilâf-ı kanûn dahl ve mugâyır-ı îlâm-ı şer'î dahl ve taarruz etdirilmemesi" buyrulur. Böylelikle Şerife'nin davasında haksız olduğu merkez tarafından da onaylanmış olur.⁶⁶

TABLO 6: DAVACI-DAVALI YAKINLIĞI

Yapılan şikâyetler üzerine yerel yetkililere gönderilmiş olan hükümlerde kanunnamenin bazı maddelerinin öne çıkması, bölgede yaygın olarak yaşanan arazi ihtilaflarının türüne dair önemli bilgi verir. Gelen şikâyetlerle ilgili hukukî mevzuatı tespit etmekle görevli olan Dîvân-ı Hümâyûn kalemî, şikâyetlerin büyük bir bölümünü, kanunnamenin altmış sekizinci maddesi çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu şikâyetlerin ortak özelliği tapu senediyle tasarruf ettiği arazisine "fuzûlî müdâhele" edildiği ya da arazisinin "fuzûlî zabt"a maruz kaldığını iddia eden kişilerce yapılmış olmasıdır. Bahsi geçen hükümlerde altmış sekizinci madde, kesin bir sona işaret etmekten ziyade bu anlaşmazlıkların çözümünde yerel yetkililerin eline verilen bir anahtar mahiyetindedir. Altmış sekizinci madde, şikâyetçi tarafın arazisini üç sene mazeretsiz olarak boş bırakması durumunda işletilecek olan maddedir. Şayet böyle bir ihmal söz konusu değilse arazi üzerindeki tasarruf hakkının dokunulmazlığına hâle getirilmeyecektir. Konuyla ilgili yerel yetkililere gönderilen hükümler, anlaşmazlığa taraf olan kişilerin "mahallinde terâfû" edilmesini ve ilgili madde çerçevesinde "ihkâk-ı hakk" olunmasını buyurur.

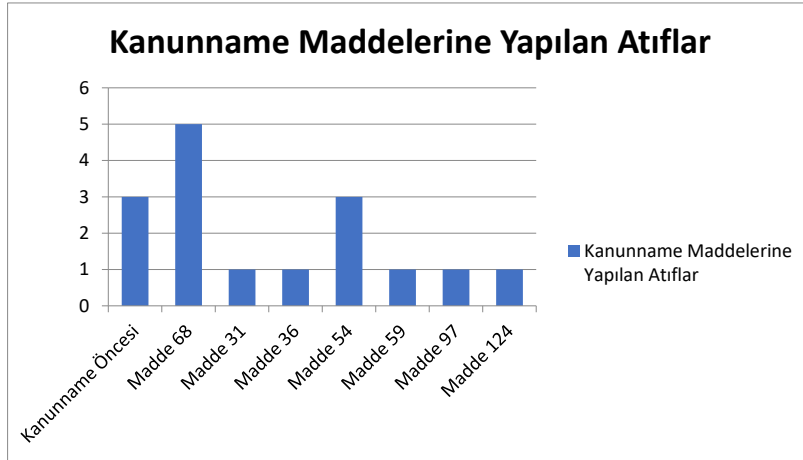
İncelenen şikâyetlerle ilgili olarak en çok atıf yapılan ikinci kanunname maddesi, intikal haklarını düzenleyen elli dördüncü maddedir. Daha önce yalnızca erkek çocuklara bedelsiz olarak intikal eden mîrât arazilerin bundan böyle erkek ve kız evlatlara eşit olarak intikal edeceğini müjdeleyen 1847 tarihli nizamnâme hükmünü aynen kabul eden ilgili madde, Tanzimat döneminin eşitlikçi politikasının toprak hukuku alanındaki bir yansımasıdır. İncelenen anlaşmazlıklar idari merkezin, yüzyıllardır geçerli olan bir uygulamayı bir anda kökünden değiştiren bu kuralın yerelde uygulanmasını titizlikle takip ettiğini gösterir.

Kanunname maddelerine yapılan atıflar tablosunda görüldüğü üzere Divân'dan çıkan hükümlerin bir bölümünde kanunnameye herhangi bir gönderme yapılmamıştır. Bunlar kanunnamenin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre öncesine tarihlenen hükümdür. Bunlardan ilki İzmit kazasına bağlı Göç köyü sakinlerinden rikâb-ı hümâyûn kapıcıbaşlarından Mehmed Paşa ve Emine'nin şikâyeti üzerine gönderilen hükümdür. Yakınlık durumları hakkında belgede herhangi bir bilgi verilmeyen Mehmed Paşa ve Emine bahsi geçen köydeki meralarına çiftlik ashabından El-Hac Arif adlı bir zatın "fuzulî müdahale" ettiği yolunda Dîvân-ı Hümâyûn'a

66 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 37/151.

şikâyette bulunmuştur. Kurumdan gelen cevap müstakbel kanunnamenin doksan yedinci maddesindeki uygulamadan farksız değildir. Şikâyete konu olan mera davacıların iddia ettiği gibi kendi "hayvanlarına mahsus ve müstakil kadîmî mera yerlerinden" ise El-Hac Arif'in mera üzerinde bir hakkı yoktur. Ancak mera El-Hac Arif'in çiftlik hayvanlarına mahsus ya da davacılar ile ortaklaşa intifa' ettiği mera yerlerinden ise bu durumda Arif'in meradan istifade etmesi engellenmez.⁶⁷

Kanunnamenin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre öncesine ait olan ikinci hüküm ise daha önce bahsi geçen Nuri Bey ve kız kardeşi Münibe Hanım'ın şikâyetiyle ilgilidir. Kiralanan arazi üzerinde geçen zamanın kiracıya "hakk-ı karar" kazandırmayacağını ifade eden hüküm kanunnamenin kabul ettiği ilkelerden biridir. Kanunname öncesine tarihlenen son hüküm ise ilkinde olduğu gibi yine bir mera anlaşmazlığı hakkındadır. Yalakabad kazasına bağlı İlyas köyü sakinleri kendilerine "mahsus ve müstakil" mera yerlerine kaza sakinlerinden İlter adlı bir zatın müdahale etmesinden şikâyetçidir. Dîvân-ı Hümâyûn'dan çıkan hüküm yine müstakbel kanunnamenin teyit edeceği bir kararı içerir. Bahsi geçen arazi davalı İlter'in tapulu arazisi olmayıp köylülerin "kadîmî" mera yerlerinden ise İlter müdahalesinde haksızdır.⁶⁸ Köylülerin otundan ve suyundan istifade etmek üzere hayvanlarını sürdüğü bu tür araziler özel teşebbüsün her türlü tecavüzünden korunmalıdır. Kanunnamenin doksan yedinci maddesi de ortak kullanıma konu olan bu tür arazilerin muhafazası ve herhangi bir anlaşmazlık durumunda "kadîme" itibar olunması konusunda geleneksel uygulamayı kabul etmiştir.

Tablo 7: Kanunname Maddelerine Yapılan Atıflar

67 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/18.

68 BOA, Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 09/36.

SONUÇ

1858 Arazi Kanunnamesi, Osmanlı fakihlerinin yorumlarındaki çeşitliliğe bağlı olarak daha önce uygulamada bölgesel farklılıklar gösteren toprak hukuku mevzuatını tek bir çatı altında toplayan kapsamlı bir adımdır. Toprak üzerindeki tasarruf, devir ve intikal haklarını düzenleyen kanunname, önceki mevzuatın birçok hükmünü kabul etmekle beraber bu mevzuatı rekabetçi bir dünya sistemine cevap vermeye üzere dönüştürmüştür. İmparatorluk toprakları ve gelirleri üzerinde etkin bir denetim sağlamak üzere üreticiler ve devlet arasındaki aracılara bertaraf etmek, kanunnamenin en önemli hedeflerinden biridir. İşlenebilir her bir toprak parçasının vergilendirilmesi ve bunu gerçekleştirmek üzere toprağın vergi mükellefleri ile eşleştirilmesi, devletin tarımsal artı ürün üzerindeki mutlak hâkimiyet iddiasının bir yansımasıdır. Kanunname, toprak sahipliği üzerinde radikal dönüşümler gerçekleştirmeyi hedeflemeyen muhafazakâr bir içeriği sahip olmakla beraber toprağın tasarruf ve intikali konusunda önemli dönüşümlerin başlangıcına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışma 1858-1864 tarihlerini kapsayan 181 ve 182 no'lu Anadolu Ahkâm Defterleri üzerinden 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Kocaeli Sancağı'nda uygulanmasını ele almıştır. İlgili bölgede vuku bulan arazi anlaşmazlıkları bölgenin toprak sahipliği yapısının analizi için oldukça kıymetli veriler sunmaktadır. İncelenen şikâyetler, hisseli arazilerin bölgede önemli bir paya sahip olduğuna işaret etmektedir. Şikâyetlerin külliyetli bir bölümü, bir veya birden fazla kişinin tasarrufu altında olan mîrî arazilerle ilgilidir. İkinci tür arazilerin yarısından fazlası hissedarlara miras yoluyla, bir kısmı da satın alma (ferağ) yoluyla geçmiştir. Tek bir kişi tarafından tasarruf edilen arazilerin büyük bölümünün ise sahiplerinin eline ne şekilde geçtiği hakkında kayıtlarda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Müstakil olarak adlandırılan bu tür arazilerin çok az bir kısmının sahiplerinin eline yine intikal yoluyla geçtiği anlaşılmaktadır. Şikâyetlerin yaklaşık beşte biri köy ortak alanları ile ilgilidir ve bu durum köylülerin bu alanlar üzerindeki haklarının peşinde düşmek konusunda da farkındalık sahibi olduklarını gösterir.

Bölgede yaşanan arazi anlaşmazlıkları davacı ve davalı tarafların dinî ve cinsel kimliklerine göre incelendiğinde gerek davacı gerekse davalı taraf olarak Müslüman erkeklerin sahnede daha ön planda olduğu görülür. Toprakla ilgili anlaşmazlıklarda kadınların görünürlüğü erkek aktörlere göre çok daha düşüktür. Bu tablo bize bölgede toprak sahipliğinin erkek egemen bir profile sahip olduğuna işaret etmektedir. Yine gerek davacı ve gerek davalı taraf olarak gayrimüslimler sahnede daha az görünmektedir. Şikâyetler tarafların yakınlık durumları açısından incelendiğinde ise en çok anlaşmazlığın aynı köy veya kazada yaşayan hemşeriler arasında vuku bulduğu görülmektedir. Hissedarlar, aile üyeleri ve komşu köy/kaza sakinleri toprak üzerindeki hak mücadelelerinde karşı karşıya gelen taraflar olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak ilgili defterlerde yer alan arazi anlaşmazlıkları, tapu sahiplerinin toprak üzerindeki hak ve yükümlülüklerinin kanunname çerçevesinde tanımlandığını ve bu çerçevenin uygulamada titizlikle korunduğunu gösterir. Tapu sahiplerine tanınan bu hak ve yükümlülükler konusunda kanunnamenin ortaya koymuş olduğu ilkeler, tasarruf, ferağ ve intikal hakkıyla ilgili anlaşmazlıkların çözümünde belirleyici olmuştur. Köy ortak alanları üzerinde yaşanan menfaat çatışmalarında yine "kadim" uygulamaları teyit eden kanunname maddeleri son sözü söylemiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

- BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 20/84.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 43/177.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 59/214.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 59/215.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 49/199.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 56/225.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 100/396.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/20.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 74/287.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 101/400.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/96.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 23/97.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 83/327.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 37/151.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 181, 05/18.
BOA. Anadolu Ahkâm Defteri, nr. 182, 09/36.
BOA. İMMS, 102/4294.

KİTAP & MAKALE & TEZLER

- Baer, Gabriel, "The Development of Private Ownership on Land", *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, University of Chicago, 1969, ss. 62-78.
- Bardakoğlu, Ali, "Ehliyet", *TDVİA*, İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, C. 10, 1994, ss. 533-539.
- Bardakoğlu, Ali, "Ferâğ", *TDVİA*, İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, C. 12, 1995, ss. 351-354.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul, 2010.
- Cin, Halil, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.
- Çeker, Orhan, *Arazi Kanunnâmesi*, İstanbul, Ebru Yayınları, 1985.
- Emecen, Feridun, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), ss. 107-309.

- Genç, Mehmet, "İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti", *Sosyoloji Yıllığı, Kitap 11, Baykan Sezer'e Armağan: Baykan Sezer ve Türk Sosyolojisi*, ed. Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, 2004, ss. 287-294.
- Günay, Ramazan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muh-tevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Yıl: 2013/1, ss. 9-29.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- İnalcık, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 15-34;
- İnalcık, Halil & Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1600*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, Vol. 1, 1997, s. 856-861; Gerber, Haim, *The Social Origins of the Modern Middle East*, Boulder, CO and London, Lynne Rienner and Mansell, 1987.
- İslamoğlu, Huri, "Politics of Administering Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Constituting Modernity: Private Property in the East and West*, ed. Huri İslamoğlu, London, I.B. Tauris, 2004, ss. 276-319.
- İslamoğlu, Huri, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, (ed.) Roger Owen, Cambridge, Harvard University Press, 2001, ss. 3-61.
- Karakoç, Sarkis, *Külliyyât-ı Kavânîn*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ed.)M. Akif Aydın vd, 2006.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kenanoğlu, Macit M., *1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1867)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Mühimme Defteri", *TDVİA.*, İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, C. 31, 2006, ss. 520-521.
- Mundy, Martha & R. S. Smith, *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriye'sinde Hukuk, Yönetim ve Üretim*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Narin, Resül, *XIX. Yüzyılda Adapazarı*, Sakarya, Değişim Yayınları, 2011.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Rogan, Eugene, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Slugglet, Peter & M.F Slugglet, "The Application of the 1858 Land Code in Greater Syria: Some Preliminary Observations", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi, Beirut, American University of Beirut, 1984, ss. 409-421.
- Subaşı, Turgut, "Sultan Abdülmecid Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2014, ss. 647-662.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, T.T.K. Yayınları, 1998.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
- Veinstein, Gilles, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Warriner, Doreen, *Land and Poverty in the Middle East*, London and New York, Royal Institute of International Affairs, 1948.
- Yazıcı, Abdurrahman, "Arazi Kanunnâmesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 60 (2014), ss. 449-470.